

**KULTURHISTORISK BYGGNADSINVENTERING
NR: 32**

FRÅN STIFTELSEN ÄLVSborgs LÄNSMUSEUM

MARKS KOMMUN

**SOCKNARNA FOTSKÅL, HAJOM OCH
HYSSNA**

1984

ETAPP III

Omslagsbild: Melltorp Smedsgården. Hyssna socken.
Teckning gjord av Algot Karlsson, Bonared,
Hyssna 1982.

KULTURHISTORISK BYGGNADSINVENTERING NR 32

MARKS KOMMUN

Socknarna Fotskäl, Hajom och Hyssna

Etapp III, 1984

Stiftelsen Älvsborgs länmuseum

Vänersborg

1985

Bilaga: Ekonomisk karta, skala 1:20000.
"Ur ekonomiska kartan från Lantmäteriverket.
Medgivande 84.0219."
Kartan godkänd ur sekretesspunkt för
spridning. Lantmäteriverket 1984-12-05.

Foto och teckningar ur Stiftelsen Älvsborgs länmuseum/ Vänersborgs
Musei arkiv om ej annat anges.

KULTURHISTORISKE BYGDEBOKSINSTITUTIONEN NR 35
ÅR 1985
ÄLVSBOGS LÄNMUSEI
VÄNERSBORGS MUSEI
ÅR 1985

ISSN 0280-1426

Länstyrelsens offsettryckeri, Vänersborg
1985

INNEHÄLLSFÖRTECKNING

Inledning	5
Inventeringsområdet	7
Historisk översikt	9
Stigar och vägar	13
Äldre landsvägsbroar	17
Milstenar	21
Vägvisarstenar	23
Kyrkor	25
Bebygelsehistorisk utveckling	31
Näringsliv	43
Stenmurar	49
Kulturhistorisk värdefull bebyggelse - vad är det? ..	53
Bevarandeförslag	59
Förteckning över samtliga utvärderade fastigheter..	61
Fotskäl sn	65
Hajom sn	75
Hyssna sn	85
Lagstiftning till skydd för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse	103
Ekonomiskt stöd för underhåll och ombyggnad av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse	110
Tilläggsisolering	117
Råd i byggnadsvård	118
Bilaga	129
Litteraturförteckning	131
Karta	

DISCUSSIONS

principles of pharmacokinetics, pharmacodynamics, and pharmacogenomics. The discussion will focus on the following topics:

1. The role of pharmacogenomics in personalized medicine.
2. The development of pharmacogenomic biomarkers for drug response prediction.
3. The integration of pharmacogenomic data with other omics data (e.g., transcriptomics, proteomics) to improve drug discovery and development.
4. The ethical, legal, and social implications of pharmacogenomic research and its clinical application.
5. The future directions of pharmacogenomic research and its potential impact on healthcare.

INLEDNING

På uppdrag av Marks kommun har Stiftelsen Älvsborgs länsmuseum under maj-juni 1983 utfört en kulturhistorisk byggnadsinventering i socknarna Fotskäl, Hajom och Hyssna. Samtliga c:a 980 fastigheter inom inventeringsområdet har besiktigats. Eftersom inventeringsmetoden har varit selektiv har inte alla fastigheter dokumenterats utan endast de som bedömts ha ett visst kulturhistoriskt värde fotodokumenterats och beskrivits. Totalt har 242 fastigheter dokumenterats. Bildmaterialet som omfattar c:a 1700 bilder finns arkiverade på Länsmuseet i Vänersborg.

Bearbetningen av materialet har medfört en prioritering av kulturhistoriskt intressant bebyggelse. Tillsammans med hembygdsföreningarnas inventeringar, arkivstudier och genomgång av socknarnas historiska utveckling har arbetet resulterat i föreliggande rapport.

Förhoppningen är att detta arbete skall ge sådan kunskap om den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen att materialet dels kan utgöra underlag vid kommunens pågående och kommande planeringsarbete dels underlätta byggnadsnämndens arbete i samband med byggnadslovsärenden. Inventeringen ingår även som ett led i Länsmuseets arbete med att kartlägga länets bebyggelse och att ge ett fullgott underlag för museets vetenskapliga och pedagogiska verksamhet.

Det är Länsmuseets förhoppning att genom utredningen kunna sprida kunskap om det värdefulla kulturarv som vår byggnadskultur utgör och därigenom öka intresset bland den stora allmänheten för aktiva insatser till bebyggelsens bevarande.

Länsmuseet mottager gärna kompletterande uppgifter som kan ha betydelse för bedömningen av de utvärderade byggnadernas kulturhistoriska värde.

Tidigare utförda kulturhistoriska byggnadsinventeringar inom Marks kommun finns presenterade i

Kulturhistorisk utredning 12, Marks kommun etapp 1, 1976,
Häggåns dalgång (Kinna köping samt Fritsla, Skene och Örby socknar)

Kulturhistorisk utredning 20, Marks kommun etapp 2, 1978,
Sättila och Tostareds socknar.

Inventeringen har bekostats med medel från Marks kommun.

Vänersborg juli 1984.

Margareta Hallin

Annalena Nordström

Karin Rex Svensson

Inventeringsområdet

Socknarna Fotskäl, Hajom och Hyssna är belägna i Marks kommunens nordvästra del. Hyssna gränsar i norr mot Borås kommun, i väster mot Sätila socken och i söder mot Hajom. Hajom socken gränsar även den i väster mot Sätila och från söder till nordost mot Surteby - Kattunga, Berghem, Skene och Kinna socknar. I sydväst gränsar området mot Fotskäl. Fotskäl socken gränsar i sin tur i väster och norr mot Tostared respektive Sätila socknar. I sydväst mot Hallands län och i söder mot Surteby-Kattunga socken.

Socknarna är belägna utmed Surtans öppna och breda dalgång som sträcker sig i nordöstlig-sydsvästlig riktning. Dalgången som söder om Rya i Hyssna socken är uppodlad erbjuder en tilltalande landskapsbild fri från störande exploatering. Surtan har sin upprinnelse i Seglora socken i nordost. Huvudflödet kommer ifrån Allmänningstjärn medan dess södra arm kommer ifrån trakten vid Hunghults gårdar. De två flödena flyter samman strax norr om Rya i Hyssna socken. Ån faller sedan ut i Viskan vid Björketorps samhälle söder om Fotskäls socken. Ån, som har ett vindlande lopp, framförallt genom Hajom och Fotskäl, är bitvis nedskuren i lersedimenten med raviner längs dalgångarna som följd.

Vid Hyssna gamla kyrka har Surtan ett forsande lopp orsakat av ett stort isälvsdelta. Ån har ett flertal tillflöden.

I socknarna finns ett stort antal sjöar och tjärnar. Bland de största sjöarna kan nämnas Lilla och Stora Hålsjön samt Harsjön i Hyssna socken samt Trehörningen och Borredsjön i Hajom.

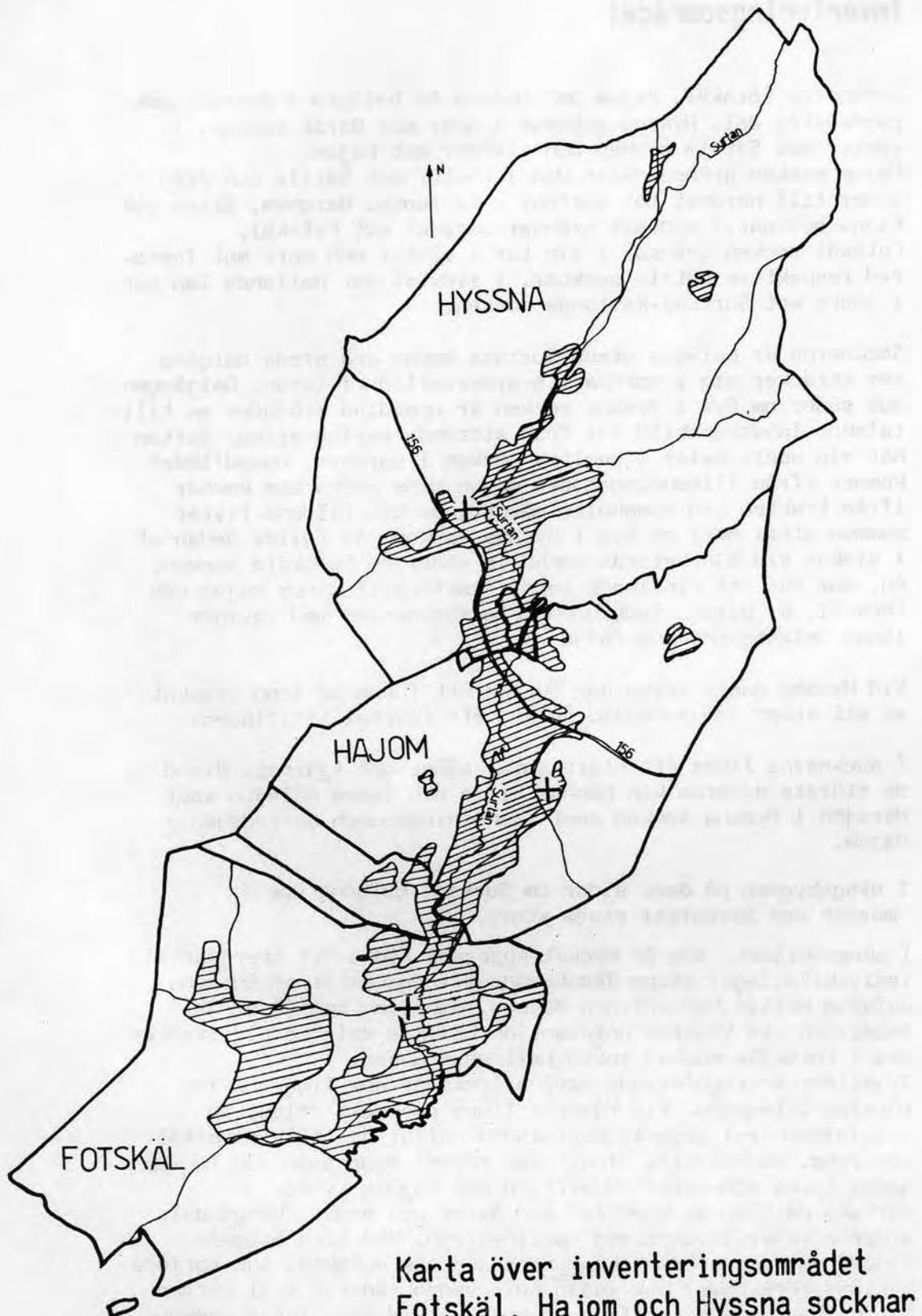
I skogsbygden på ömse sidor om Surtans dalgång upptar mossar och myrmarker stora ytor.

I skogsområden som är mycket kuperade finns ett stort antal isälvsbildningar såsom Rådahedsdrumlinen väster om Surtans dalgång mellan Fotskäl och Hajoms samhällen samt Öjersås-drumlinen vid Vågerse nordväst om Lillåns dalgång vid Strätehed i Fotskäls socken invid Hallandsgränsen.

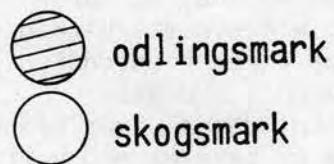
Drumliner är ryggformade moränbildningar som ligger i isrörelseriktningen. Vid Vågerse finns även ett delta, en ryggformad rullstensås och mindre kullar av isälvsmaterial och sand. Isälvsdelta finns, som nämnst ovan även vid Hajoms gamla kyrka och mellan Hjorttorp och Hajoms kyrka.

Surtans dalgång är uppodlad med åkrar och ängar. Längs dal sidorna växer lövskog med ädellövsträd. Vid bl.a Stomsås sydost om Hyssna växer kommunens största bokskog. Som spridda bestånd förekommer bok sedan hela vägen söderut till gården Nordbacka. Ekskog återfinns även bl.a vid Torp invid kommun gränsen väster om Hyssna, vid gården Långelid i Hyssna, vid gränsen mot Örby socken, vid sydostslutningen från ovannämnda Råda hedstrumlinen och området nordost därom samt vid Vågerse invid Hallandsgränsen i sydväst.

Högre upp i sluttningarna växer blandlövskog medan de mer höglänta delarna är bevuxna med barrskog.

Karta över inventeringsområdet
Fotskål, Hajom och Hyssna socknar

Historisk översikt

Förhistorisk tid

De bevarade förhistoriska minnesmärkena i socknarna Hyssna, Hajom och Fotskäl är varken särskilt stora, varierande eller många. Dock finns lösfunna föremål och enstaka fornlämningar som tillsammans vittnar om att de centrala delarna av dessa socknar med Surtans dalgång varit bebodda från den äldre stenålderns slutskede ca 5-4000 f.Kr. genom yngre stenåldern, 3000-1500 f.Kr., bronsåldern, 1500-500 f.Kr. och in i järnåldern 500 f.Kr.-1050 e.Kr. Terrängförhållanden i dalgången har varit lämpliga för bosättning under samtliga perioder. Stenålderns fångstgrupper bosatte sig i skyddade lägen gärna mellan bergshöjder och i direkt anslutning till de forntida stränderna av sjöar och vattendrag.

De första bönderna från stenålderns slutskede och framför allt bronsålderns bondebefolkning valde de lätta sandjordarna på höjdryggarna och de lägre bergspartierna utmed dalgången. Så småningom under järnålderns senare perioder började man odla upp de tyngre lerhaltigare jordarna på de lägre liggande markerna.

Området utgör idag ett tilltalande landskapsavsnitt med skogsklädda bergshöjder som omger den idag helt uppodlade dalgången. Framför allt i de södra delarna i Fotskäl och Hajom socknar är terrängen kuperad med mindre kullar och höjdryggar mellan odlade partier. Detta område bör under förhistorisk tid ha erbjudit ypperliga bosättningsmöjligheter.

Vår kunskap om den förhistoriska bosättningen i området grundar sig huvudsakligen på den inventering av fasta fornlämningar och minnesmärken som riksantikvarieämbetet utförde 1959 i samband med att den ekonomiska kartan upprättades. Ur det materiället kan följande utläsas för respektive socken:

Hyssna sn

I fornlämningsregistret saknas uppgifter om bevarade fasta fornlämningar. Däremot vittnar ett flertal lösfynd av föremål från stenåldern om att delar av socknen varit lämplig för bosättning under tider då människorna huvudsakligen levnär sig på jakt, fiske och ett begynnande jordbruk med boskapsskötsel.

Flera flintföremål av äldre stenålderskaraktär har påträffats i anslutning till Surtans dalgång och i området öster om Lilla Hålsjön samt utmed Stora Hålsjöns västra delar. Restprodukter efter t.ex. pilspetstillverkning vittnar om en bosättning med inriktning på jakt och fiske knuten till vattendrag och sjöar under den äldre stenålderns slutskede dvs ca 5000-4000 år f.Kr. Då levde man som nomader och vandrade från plats till plats allt efter tillgången på fisk och vilt. Det var inte ovanligt att man säsongsvis återvände till samma plats år efter år. Några bevarade synliga minnesmärken finns inte

från denna tid, men de i jorden funna flintföremålen tyder på att människorna i sitt sökande efter nya jaktmarker via vattenlederna även nått sjösystemen i inlandet. Man har invandrat från kusterna - de äldsta bosättningsområdena. Områdena utmed Surtans vattenflöde och runt Hålsjöarna har varit attraktiva vistelseplatser för den tidens människor.

Långsamt började människorna lära sig att hålla tamboskap och så småningom att röja mark för mindre odlingar. Man blev bofast även om jakten och fisket länge var den huvudsakliga försörjningskällan. Boplatserna förlades således till en början i närheten av vattendragen i ungefär samma områden som den äldre stenålderns nomadboplatser. En stor mängd lösfynd från den yngre stenåldern antyder en utökad bosättning från denna tid. Ju yngre fynden kan dateras desto större spridning kan märkas i landskapet. Man blir allt mindre beroende av den direkta närvägen till fiskevatten.

I ett par områden ligger fyndplatserna tätt. t.ex. vid gården Sandvad, i områden runt gårdarna Flateberg och Ängamot samt vid Dragered mellan Lilla och Stora Hålsjön. Föremålen består av flintsärvor, flintdolkar och olika typer av flintyxor samt skafthålsyxor av bergart. Dessa föremål dateras till den yngre stenålderns slutskede och början av bronsåldern dvs ca 1800-1500 f.Kr.

Ett enda fynd av en fin båtyxa funnen ca 800 m Ö om kyrkan på den idag uppodlade platån är ett minne från den s.k. båtyxkulturen som fått sitt namn just av de fint båtformade stenyxor som påträffats i gravarna. Båtyxkulturens människor begravde sina döda i jordgravar utan synlig markering ovan mark. De hade troligen en annan religion och andra traditioner än den samtida bondebefolknings som byggde stora gravmonument i form av t.ex. hällkistor för sina döda.

De förhållandevis rika lösfynden från denna tid visar trots bristen på kända gravmonument att bygden varit lämplig och väl utnyttjad för människorna under det begynnande jordbruks och boskapsskötselns tid.

En holkyxa av brons är det enda minnet från bronsåldern 1500-500 f.Kr. Fyndplatsen är osäker men föremålet är ett fint exempel på bronsgjuteriteknik och övergången till användandet av metallföremål. Långsamt ersatte först bronsen och sedan järnet stenen och flintan som råvara för redskap och vapen.

Hajom

Föremål som vittnar om den äldre stenålderns fångstkultur finns inte registrerade i riksantikvarieämbetets fornlämningsregister. Anteckningar om enstaka spridda fynd av flintsärvor, flintdolkar, flintyxor och skafthålsyxor av sten visar dock att området varit bebott och brukat av den yngre stenålderns bondegrupper.

Socknens fornämligaste gravmonument, en hällkista, är också från denna tid. Hällkistan ligger intill landsvägen mellan Nödinge och Hede på ett impediment i åkermark. Den är något raserad och delvis överlagd med odlingssten, men trots detta kan man få en god uppfattning av kistans en gång imponerande utseende. Den har utgjort begravningsplats för byns eller bygdens bondebefolkning och har sannolikt blivit sista vilorum för åtskilliga personer. Hällkistor av denna typ och storlek var vanligen kollektivgravar och har stått som synliga monument endast delvis dolda av en omgivande jordhög eller röse. Några undersökningar har inte gjorts i hällkistan men troligen innehåller den rika gravgåvor av smycken, redskap och vapen som de gravlagda fått med sig.

Någon helt säker datering till bronsålder kan inte göras av socknens fornlämningar. Stensättningar kan vara anlagda antingen under brons- eller järnåldern. Endast en arkeologisk undersökning kan ge en datering av socknens enstaka liggande stensättningar eller gravfält med stensättningar. De är få - två ensamliggande stensättningar och 2 gravfält - relativt enkla runda övertorvade anläggningar som ibland kan vara svåra att skilja från naturbildningar eller röjningssten.

En domarring på Falkagården ligger intill en av de ensamliggande stensättningarna. Dessa båda fornlämningar kan eventuellt vara rester av ett gravfält som raserats i samband med odling. Enligt uppgift skall domarringen ha flyttats från sin ursprungliga plats som var en bit ut i den nuvarande betesmarken intill.

Gravfälten i socknen är tre till antalet. Två av dem innehåller stensättningar medan det tredje består av resta stenar. Detta ligger i skogsmarken öster om Borredsjön och har således ej som de övriga fornlämningarna anknytning till dalångan.

Fornlämningar som stensättningar, domarringar och resta stenar är gravar där den döde bränts och där gravgåvorna utgörs av något eller några mindre föremål. I allmänhet dateras de till järnålder.

FOTSKÄL

Fyndplatser med föremål från den yngre stenåldern förekommer på spridda platser inom socknen. Av de ca 10 bevarade fasta fornlämningarna är åtminstone 7 rösen varav några är mycket stora och av bronsålderskaraktär.

Namnet Stora rör NV om Ginkagården talar för en anläggning av ansenliga dimensioner. Den är idag något omlockad och raserad, men under forntiden var röset ett betydande monument. Under bronsålderns tidigare skeden begravdes traktens stormän i rösen på bergskronen med viksträkt utsikt över bygden. Röset täckte i allmänhet en manslång kista där den döde begravts obränd med vapenutrustning eller smycken och redskap.

Den ekonomiska kartan och fornminnesinventeringen som är knuten till kartframställningen är idag föråldrad och en ny karta för hela Västergötland är under utarbetande. Inventeringsarbetet vad gäller fornlämningar kommer för socknarna Hyssna, Hajom och Fotskäl enligt planerna att utföras under 1987. Med erfarenhet av hittills gjorda revideringsinventeringar i andra delar av landskapet kan man med stor sannolikhet förutsätta att antalet fornlämningar kommer att öka väsentligt i detta område. Surtans dalgång med socknarna Hyssna, Hajom och Fotskäl går som en naturlig förbindelseled för invandring av mäniskor och kulturer från kusten mot inlandet.

Den kommande fornminnesinventeringen kan således eventuellt komma att förändra den bild av forntida bosättningsområden, som vi idag har.

Rösena och de röseliknande stensättningarna i socknen ligger i krönlägen på bergshöjderna en bit bort från dalgångens lägre delar. Detta kan tyda på att anläggningarna hör till bronsålder eller tidig järnålder, då man bosatte sig på de lättare högre liggande sandjordarna.

Ett gravfält ligger nere i Surtans dalgång strax öster om kyrkan. Det är ett litet gravfält med små otydliga stensättningar som är svåra att datera.

Påfallande många områden med odlingsrösen finns inom socknen. De ligger ofta i samma områden som rösena på de högre terrängpartierna. Mycket talar för att odlingsrösena kan vara ålderdomliga kanske ända från forntiden.

Vid en genomgång av idag tillgängligt inventeringsmaterial och med kännedom om landskapets topografi och förutsättningar för forntida bebyggelse, förvånas man över det ringa antalet bevarade fornlämningar. Bristen på framför allt den yngre järnålderns gravfält, som bör ha legat i den nu uppodlade dalgången, kan kanske förklaras med just odlingen. Det är inte osannolikt att ett allt intensivare jordbruk sakta och successivt raderat ut spåren efter järnålderns bebyggelse och gravar.

Bynamnet Mällby antyder bosättning under vikingatid.

Längre norrut i dalgången syftar namn som Rya och Dragered på röjning och kan ha medeltida ursprung. Möjligens fanns ej förutsättning för bebyggelse under järnålder i dalgången ända upp till Hyssna utan dessa delar har tagits i bruk först under medeltiden.

Stigar och vägar

Under forntiden utgjorde sjöar och vattendrag de viktigaste transportlederna.

Under medeltiden var transportsättet och årstiden avgörande för vägvalet. Vägarna vid denna tid var knappast att betrakta som annat än gång- och ridstigar och detta gjorde att transporterna till lands var både besvärliga och tidsödande. Stigarna följe så lättframkomlig mark som möjligt och man sökte i möjligaste mån att undvika besvärliga passager vid sankmarker och vattendrag. Under vinterhalvåret underlättades transporterna av att man kunde utnyttja frusna sankmarker och isbelagda sjöar.

För att få en bild av vägnätets utbredning i Sjuhäradbygden bör man studera topografin. Landskapet är kuperat med ett stort antal långsträckta skogsåsar med mellanliggande dalgångar där vattendragen flyter fram. De äldsta vägarna följe i stor utsträckning dessa dalgångar dit även bebyggelsen var koncentrerad. I allmänhet sökte sig vägarna fram längs åsarna parallellt med vattendragen, där marken var torrast och framkomligheten störst, s.k höjdvägar. Dalvägarna, som oftast är yngre går närmare vattendragen och är backigare och har mer sankmark som underlag.

Redan under äldre medeltid existerade således ett visst vägnät i sydvästra delen av Västergötland och under slutet av 1100-talet förekom ett aktivt vägbyggande.

Av naturliga skäl vet vi mycket lite om de små vägarna under medeltiden. I Västgötalagen kallas de för "gräsvägar" och var åtminstone efter nutida mått mycket dåliga. Under hallet inskränkte sig troligen endast till buskröjning och utläggning av kavelbroar över kärren. Någon grusning eller dikning förekom knappast. Den enda föreskrift som Västgötalagen gav angående underhållet var att vägarna inte fick plöjas upp. Men det är troligt att det även fanns vägar av något högre kvalitet. Längs de större vägarna bör någon form av grusning ha förekommit åtminstone på särskilt utsatta platser eller där tillgången på grus var god. Den medeltida vägstandarden i Sjuhäradbygden, liksom på andra håll i landet, torde i allmänhet ha varit mycket låg.

I Viskadalen, som löper parallellt med Surtans dalgång, söder därom, fanns en av landskapets viktigaste förbindelseleder med det danska Halland. Riksvägen hade stor betydelse framförallt under vinterhalvåret för såväl militärtransporter som för utförsel av boskap.

Riksvägen, som står beskriven i Gustav Vasas registratur från år 1540, hade sannolikt en stor betydelse även för området kring Fotskäl, Hajom och Hyssna och dess handel i östvästlig riktning.

Redan under 1300-talet lär det även ha funnits en väg i nord-sydlig riktning genom området.

Vägvisarsten vid Fotskäls kyrka. Alla vägvisarstenar är skyddade enligt formminneslagen. Foto Fotskäls Hembygdsförening 1985.

Karl IX ägnade stort intresse åt Västergötland och dess vägar. År 1607 påbjöd han att flera vägar skulle byggas ut för trafik med "hjuldon". Då han 1609 gjorde sin färd efter Eriksgatan var kungaföljet så stort att färden måste ha krävt vagnar. Resan utvidgades och kom även att omfatta ett besök vid bl.a Älvborg. Då färdvägen gick via Jönköping - Tranemo upp mot Landvetter måste denna väg ha varit så utbyggd att den tillät vagnstrafik. I en vägbok som lantmäteridirektören Carl Gripenhjelm författade år 1688 omnämns en väg mellan Jönköping och Göteborg. Vägen gick via Skene i Örby socken i nordlig riktning över Hajom och Hyssna upp mot Björlanda i Sätila socken. (Denna viktiga genomfartsväg fick en ny mer lätt framkomlig sträckning längre västerut under åren 1912-1913).

I detta område fanns en mycket gammal vinterväg från Fjärås över Hyssna via Sätila till Örby.

Under 1600-talet skedde en gradvis förbättring av såväl vägnätet som vägstandarden. Främst var detta sannolikt betingat av militära skäl och nödvändigt med hänsyn till det krigspolitiska läget under stormaktstiden.

År 1635 ålades landshövdingarna för första gången att tillse att vägar och broar röjdes och underhölls.

Under frihetstiden började handel och hantverk att blomstra varigenom nya krav ställdes på vägarna. I byggningabalken av 1734 års lag föreskrevs att landsvägar skulle vara 10 alnar breda medan annan farväg till ting, kyrka och kvarn endast behövde vara 6 alnar. Lagen föreskrev vidare detaljerat hur vägarna skulle underhållas, grusas och dikas. Vägunderhållet skulle skötas av de enskilda bönderna efter vägdelning. Den nya lagen som var mer detaljerad än de tidigare, kom efter kompletteringar och preciseringar att följas ända fram till år 1891.

Under 1700-talet började stadsmedel att utgå till större väg och brobyggnader. År 1891 års lag om "Väghållningsbesvärets utgörande på landet", införde benämningen "allmän väg" för "väg på landet, som prövas för allmänna samfärdens nyttig och nödig". De äldre vägslagen lands- härads- och sockenväg sammanfördes under benämningarna landsväg och bygdeväg medan kvarnväg som tidigare räknas som allmän väg överfördes till enskild väg. Bredden för landsväg skulle vara 6 meter och för bygdeväg 3,6 meter. Den nya lagen medförde avsevärda lättningar för bönderna vad gällde de betungande vägunderhållet, då detta överfördes på andra fastigheter, företagare och inkomsttagare. Väghållningen blev en kommunal angelägenhet med häradet som indelningsgrund. I regel skulle varje härad utgöra ett väghållningsdistrikt. Vägunderhållet ålåg alltjämt jordbruksföretagen, vilka var och en fick ansvara för att vägen på den väglott som han fått sig tilldelad hölls i farbart skick. En eller två gånger om året höll kronolänsmannen i häradet vägsyn. Anmärkningar på underhållet lästes sedan upp i kyrkorna och samtidigt angavs hur mycket grus som behövde påföras de underkända vägbitarna.

Väglottens längd berodde dels på jordbruksfastighetens storlek dels på vägens underlag, backighet, antalet broar etc. De olika väglotten markerades med särskilda stenar nedsatta efter vägkanten, där namnet på underhållarens gård och dess mantal, väglottens nummer o.dyl angavs. I Hyssna socken söder om Mellangården i Bonared finns en s.k grusningssten som utgör gräns mellan två väglotter. Stenens inskrift är ej tydbar. Den har nr 45 i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister.

Naturaunderhållet gällde i hela landet ända fram på 1920-talet. I Marks härad överläts vägunderhållet på särskilda entreprenörer år 1924. Naturaväghållningen avskaffades definitivt år 1934 genom en ny väglag och 1943 blev hela vägväsendet förstatligat.

Vid 1800-talets början var vägnätet i Västergötland ganska välbyggt. Den industriella utvecklingen under 1800-talets senare hälft och dess stora transportbehov krävde goda kommunikationer liksom även den utökade handeln efter det att fullständig näringsfrihet införts år 1864. Efter 1800-talets mitt fick landsvägarna ökad konkurrens från järnvägstrafiken. Järnvägarna gjorde dock inte vägarna obehörliga utan stimulerade på många håll till att nya s.k stationsvägar anlades.

Under 1800-talet sattes vägväsendet under fortlöpande uppsikt och kontroll från statens sida. Tidigare hade dessa uppgifter hanlats lokalt genom s.k vägmästare och senare av länsstyrelserna. Men då statsbidrag började beviljas ganska riktigt under 1800-talet åt de allmänna samfärdsvägarna blev det nödvändigt att inrätta ett ämbetsverk här-för. Under åren 1819-1827 hanlades statsbidragsärenden så-väl till vägar som hamnar och farleder av kungl. Strömrénningskommittén, 1828-1840 av Storamiralsämbetets 3:e avdelning och från år 1841 av styrelsen för allmänna Väg- och Vattenbyggnads styrelse.

Stadsbidragen till allmänna vägar kunde under år av missväxt eller hög arbetslösitet vara mer generösa än annars. De först kända nødhjälpsarbetena i Sjuhäradbsbygden skedde under nødåren 1868-1869. Arbetena omfattade bl.a. byggandet av en bro i Fritsla socken. Mot slutet av 1800-talet och början av 1900-talet blev liknande nødhjälpsarbete allt vanligare. Under 1920-talet utfördes nødhjälpsarbetena under namnet Södra Sveriges statsarbeten. Ett exempel är vägen mellan Seglora och Hyssna som anlades under åren 1921-1923. Arbetena omfattade bl.a. byggandet av en stenvalvbro i 3 spann över Viskan i Seglora socken.

Även i senare tid har vägar och broar byggts i statlig regi som led i arbetsmarknadspolitiska åtgärder. År 1924 bildades Statens Arbetslösheitskommission (S.A.K.) och under 1930-talets depressionsår genomfördes en rad vägbyggen s.k. AK-arbeten i Sjuhäradbsbygden. Gemensamt för dessa vägbyggen är att de i allmänhet har en förhållandevis komplicerad sträckning. De har till skillnad från många vägar från 1960-talet och senare i allmänhet också en god anpassning till landskapet.

Äldre landsvägsbroar

Det finns naturligt nog eft nära samband mellan broarnas historia och vägarnas. Broarna har givetvis varit en förutsättning för vägnätets utbredning.

Ordet bro lär enligt uppgift komma från broa (broga) som rent allmänt innebär att göra en väg framkomlig över mark som kräver någon form av underlag.

Där stigarna passerade sankmark spångades vägen med tall- och granris eller med flata stenhällar. Vissa stigar utvecklades efterhand till ridvägar och för att kunna bära en större tyngd så byttes spångarna ut mot kavelbroar.

Dessa bestod av trästammar (kavlар) som lades tätt intill varandra tvärs över vägen. Som bärande underlag hade man längsgående stockar som låg nedsänkta så att kavlen kom att ligga i nivå med marken. Var underlaget mycket löst "vasade" man med risknippens (vasar) lagda i rad. Därefter lades de längsgående stockarna ut. Vid extremt besvärliga förhållanden förekom att man "broade", d.v.s lade flera lager med vasar och ovanpå varje lager jordtovor. Avslutningsvis belades vägen med grusjord och grus. En på så sätt uppbyggd väg kallades för en vase. Rester av gamla vaser har återfunnits på flera ställen, inte minst i samband med nya vägbyggen över sankmarker.

Stenvalvbro vid Hyssna g:a kyrka.

Förekom vattendrag sökte man sig i allmänhet fram till något lämpligt vadställe. Dessa förbättrades efterhand genom att stenartogs bort och gropar fylldes ut. Det förekom också att man lade ut vasar på sjöbotten för att göra vadet grundare. Vasarna förseglades med pålar för att inte driva bort med strömmen. Vidare lades kavelbroar på sjöbotten där de täcktes med grus s.k. kavelvad.

De första egentliga broarna förekom på platser där vatten dragen var tillräckligt smala för att kunna överbryggas. Till en början var det fråga om enkla stockar eller spångar. De senare bestod av ett antal stockar lagda i bredd direkt på byggnaden. I vissa fall breddades de och byggdes, på så att även hästar och tyngre fordon kunde passera. Enkla broar av stenhällar förekom också vid små spännvidder.

Först under mitten av 1700-talet började man i ökad omfattning att bygga stenvalvbroar. Till viss del berodde detta på en ny kunglig förordning. Överintendent Carl Hårleman fick befogenhet att granska alla ritningar till byggnader och broar som skulle uppföras för "publici räkning". Genom att Hårleman förordade välvda stenbroar fick allmogen ytterligare en tyngande pålaga då stenvalvbroarna var svårare och mer kostsamma att bygga än träbalkbroarna. Byggande av valvbroar i sten ansågs dock vara en kulturgärning då de var både vackra och mycket hållbara. En stor fördel med de välvda stenbroarna var att de tillät betydligt större spännvidd i jämförelse med stenbalkbroarna. Önskemålet att spara skogarna från skövling betydde också mycket i sammanhanget. Övergången till valvbroar som torde ha sin förebild hos de romerska tunnvalven, innebar ett stort steg framåt för brobyggandet i landet.

Gamla sockenstämmoprotokoll från skilda delar i Sjuhäradsbypden vittnar dock om att man fick betala dyra läropengar, eftersom byggandet av stenvalvbroar var en konst som tog mycket lång tid att lära och utveckla. Efterhand blev dock broarna alltmer hållbara och under 1700- och 1800-talen uppfördes åtskilliga stenvalvbroar i Sjuhäradsbypden. Vid en jämförelse med övriga delar av Älvsborgs län kan man konstatera att det finns förhållandevis många fler stenvalvbroar i den södra länsdelen med en stor koncentration till Mark och Borås kommuner. Orsakerna härtill är svåra att ange men säkert spelade den lokala byggnadstraditionen och tillgång på skickliga byggmästare stor roll.

Den lokala tillgången på sten var i stor utsträckning avgörande för den färdiga bronns karaktär. Ingen av de äldre stenvalvbroarna är den andra lik. Då tekniken att borra i berg under 1800-talets senare del efterhand blev allt mer utvecklad och vanligare, blev broarna så småningom mera lika varandra med kvaderhuggna stenar och bättre passning mellan de olika stenblocken. 1900-talets stenvalvbroar är oftast standardmässigt utförda med segmentbåge och kilad sten. De känns igen på sitt mera "arbetade" utseende jämfört med de äldre stenvalvbroarna, som har en mer grov karaktär.

De senaste 100 åren har inneburit en enorm teknisk utveckling även vad gäller brobyggnadskonsten. Under 1800-talets senare del kom efterhand järn- och stålbroarna och dessa kom efterhand att konkurrera ut de äldre brotyperna av trä och sten.

Under senare år har ett stort antal stenvalvbroar av kulturhistoriskt värde försvunnit och andra åter är starkt rivningshotade. Orsakerna härtill är bl.a den byggnadstekniska utvecklingen, trafikutvecklingen, kostnadsutvecklingen, ansvarsfrågan och slentfiantänkandet.

Vid renovering av stenvalvbroar bör man följa de anvisningar som har utgivits av riksantikvarieämbetets vårdsektion. Den metod som förordas är en kombination av äldre tiders teknik och modern hydraulik. Resultatet blir en renovering utan bärande betong som går att upprepa med förnyat gott resultat. Brons ursprunglighet bevaras helt och det till en kostnad som enligt uppgift, är betydligt lägre än vägverkets gängse metoder. För upprustningen kan arbetsmarknadsbidrag sökas.

Vissa äldre stenvalvbroar är upptagna i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister och skyddas enligt fornminneslagen. I Hyssna socken återfinns 2 lagskyddade broar. Nr 25 är belägen vid Hyssna gamla kyrka. Bron som uppfördes 1855 och löper över Surtan är uppbyggd av skivsten med ett valv. Bron avstängdes för motortrafik år 1952. Bron är i länsmuseets broinventering utvärderad i grupp 1 A. Nr 32 återfinns vid Klateberg. Valvbron som sträcker sig över Surtan med ett valv är uppförd omkring år 1900 i råhuggen sten och natursten i kallmur. Bron är förstärkt och breddad med en 40 cm armerad betongplatta och har gjutna stödmurar på uppströmssidan. Den är utvärderad i grupp 1 B i ovannämnda inventering.

Förutom dessa två lagskyddade broar finns det även en valvbro med två spann över Södra Surtan väster om Glavsered och norr om Ängsgärdet. Den är uppförd i natursten och råhuggen sten i kallmur längs en vägslinga. Den togs ur trafik redan år 1933. Farbanan är svagt välv och har räckeståndare av råhuggen sten längs kanterna. Bron som enligt uppgift är byggd år 1865 är utvärderad i grupp 1 B i länsmuseets broinventering.

Vid Brodal längs en enskild ägoväg återfinns ännu en valvbro. Bron som sträcker sig över Norra Surtan är fogstrukten och uppförd av råhuggen sten, till stor del bestående av mindre stenar och skivsten. Räcket utgörs av en låg massiv stenfot. Bron är utvärderad i grupp 1 B i länsmuseets broinventering.

I Hajom socken finns en lagskyddad stenvalvbro med nr 28 i registret. Den sträcker sig över Hebdalsbäcken (Iglebäcken) vid Hjorttorp och kallas "Hällebron". Bron som har ett spann är uppförd med tunn skivsten. Den är utvärderad i grupp 1 B i länsmuseets broinventering.

I hembygdsföreningens översiktliga kulturinventering finns upptaget ytterligare två stenvalvbroar med ett valv. "Mellby bro" över Surtan på Mellby Östergårds ägor och "Hjorttorps bro" över en bäck från Holkedamm på Hjorttorps Nedergårds ägor vid gamla vägen mellan Hjorttorp och Hajoms kyrka. Här-utöver finns även medtaget en murad vägtrumma av sten vid Hajoms kyrka samt två broar längs vägen mellan Hajom och Fotskäl vid Hajoms kyrka och Vargagården.

I Fotskäl socken är landfästena till en riven bro "med traditioner" upptagna som nr 52 i fornlämningsregistret. Bron kallades "Ringe bro".

I länsmuseets broinventering finns två stenvalvbroar upptagna. De är klassade i gruppen I B. Vid Hedån (Enån) väster om Gravared finns en karakteristisk sentida stenvalvbro med segmentbåge och jämnhuggna block. Brons ursprungliga räcken är ersatta med moderna. Över Hedån finns även en liten stenvalvbro med två spann. Den är fogstrucken och uppförd i såväl råhuggen som natursten.

"Grusningssten", markerade gårdarnas olika väg-
underhållssträckor. Foto Fotskäls Hembygdsförening
1985.

Milstenar

I södra Europa började man mäta upp vissa vägsträckor redan under romartiden, medan man i Sverige började sätta upp milstolpar och stenar först under stormaktstiden.

I lag år 1649 och 1664 års gästgivarordning påbjöds att vägarne i riket skulle mätas upp och att stenar eller gjutjärnstavlor skulle placeras vid varje mil "den välfarande till rättelse".

Under 1700-talet skedde nya uppmätningar av de allmänna vägarna då man även tillsåg att "behövliga milpålar och vägmärken" fanns utsatta. I 1734 års gästgivarordning föreskrevs att "allmänna landsvägar skola, där det icke allerede skett, mäta med snöre, så att alle milar bleve' like långe och räknas 18 000 alnar på en mil". Mätt efter moderna mått var således en s.k gammal mil 10,8 km, eller 800 meter längre än vår nymil. I byggningsbaliken av 1734 års lag stadgades att häradet var skyldigt att vid varje hel mil å landsväg anbringa stolpar eller större stenar, och vid varje halv- eller fjärdedels mil mindre stenar, på vilka stolpar eller stenar miltalat skulle anges. På gästgivargårdarna sattes det upp särskilda tavlor som angav miltalen åt de olika skjutshållena därifrån. Man var mycket noga med att mäta vägarna, inte minst därför att man ville ha god kontroll på de reseräkningar som offentligat jänstemän presenterade för sin ersättning. För varutransporter var det även av stort värde att få riktiga uppgifter om godsets transportlängd. Under årtiondena utfärdades ett stort antal förordningar angående milstolpar, varför dessa företer en skiftande flora angående form och material. Det senare berodde även på de olika bygdernas naturförhållanden.

Redan vid 1700-talets början var milstenar uppsatta efter de allmänna vägarna i Skaraborg. Stenhuggarna på Kinnekulle hade nämligen tidigt börjat att göra milstenar av kalk- och sandsten. Många milstenar i Skaraborg är daterade 1707 och 1709. Länet blev således "stenat" långt före Älvsborgs län, där befallning utfärdades först år 1754 att alla gamla milstolpar skulle ersättas med nya vilka helst skulle vara av sten från Kinnekulle. Stenarna i Älvsborgs län har oftast årtalen från 1750 och därefter. I Marks härad bär milstorparnai huvudsak årtalen 1770 och 1771.

Till en början omgärdades milstenarna med en skyddsram av trä men då denna ofta blev utsatt för åverkan gjorde man senare ett skydd av en stenmur eller/och lade ett prydligt stenröse kring milstenen.

Milstenarnas försvinnande kan sannolikt ses mot bakgrund av att tryckta vägvisare och resekartor kom att utges alltmer under 1800-talet till de resandes tjänst. I 1891 års väglag finns inget stadgat om att utsätta milstenar eller milstolpar då riksdagen redan år 1876 klart uttalat att de ansåg att systemet med dessa var föråldrat och av föga betydelse för trafiken.

Under 1800-talet blev uppgifterna om olika väglängder mer tillförlitliga genom att Fältmätningskåren och kartverket började med en topografisk kartläggning av landet. Kart-

ritarna kunde därigenom, med sina kunskaper och instrument säkrare ange det verkliga vägavståndet än tidigare då man mätte med snören.

Många milstenar har genom senare tids breddningar av äldre vägar tagits bort eller flyttats. Ett stort antal stenar står efter nya vägdragningar inte längre heller vid allfartsvägen.

I socknarna Hyssna, Hajom och Fotskäl återfinns idag endast ett fåtal milstenar. De är upptagna i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister och skyddas genom fornminneslagen.

I Hyssna socken finns 4 milstenar varav en sten markerad 1/2 mil medan de övriga 3 är 1/4 milstenar. Den förra stenen, med nr 17 i fornlämningsregistret, återfinns strax väster om Sandavadsgård sydväst om Hyssna. Den är upprest år 1771 och står på ett kallmurat postament.

Vid Åkullen mellan sjöarna Härsjön och Masjön står en "1/4 milsten" på kallmurat postament. Även denna är rest år 1771 och har nr 3 i fornlämningsregistret.

Strax norr om f.d. gästgivargården i Bonared återfinns två "1/4 milstenar". Den äldsta som har årtal 1763 återfanns år 1978. Den yngre stenen som står på ett postament är daterat år 1771. Den har nr 44 i fornlämningsregistret.

Samtliga ovannämnda stenar är av kalksten med rundad topp och något bredare vid basen.

I Hajom socken finns 3 milstenar längs "gamla Göteborgsvägen" varav 2 är upptagna i fornlämningsregistret.

Vid Varpet invid vägsträckningen Hjorttorp - Långelid återfinns objekt nr 25. Milstenen som är daterad 1771 och markerar 1/4 mil, står på ett postament. Stenen stod under åren 1934-1970 i en trädgård i Kinna tätort. Vid tillbaka-flyttandet fann man i det gamla postamentet ytterligare en milsten som låg med den huggna sidan nedåt.

Invid den gamla landsvägen som sträcker sig norrut från Hajom står vid Hällebron väster om Hjorttorp, en hög milsten i gnejs. Stenen som saknar postament är bredare vid basen och avsmalnande uppåt. Toppen är figurhuggen med inhugget krona och "Gustav III". Stenen som är uppsatt år 1771 och markerar 1 mil, har nr 27 i fornlämningsregistret.

I Fotskäl socken finns endast ett kallmurat postament bevarat. Det är beläget vid Djuplesik i skogsbygden norr om Edared och Vilg. Postamentet har nr 61 i fornlämningsregistret.

Vägvisarstenar

I bygningabalken av 1734 års lag stadgades att häradet var skyldig att "där väg löper till stad, socken, bruk, sjöhamn eller annan kunbar ort" uppsätta vägmärken som visade "till vad ort den väg låge". Dock föreskrevs inget om deras utseende. Troligen blev de gjorda av trästolpar som försågs med en tvärlå, på vilken namnet målades på den ort dit vägen förde.

I 1891 års väglag föreskrevs att vägmärken i form av vägvisare skulle uppsättas överallt där vägar stötte samman.

Efter hand som både person- och varutrafiken ökade på vägarna uppstod ett behov att få tryckt vägvisare i form av kartböcker.

Vägvisarsten vid Fotskäls kyrka. Fornlämning nr 8.
Foto Fotskäls Hembygdsförening 1985.

År 1742 utkom den s.k "Vägvisarboken" som innehöll länsvis ordnade kartor över alla dåtida landsvägar i landet och vilka skjuts- och poststationer som låg utmed dessa. Under senare hälften av 1700-talet och under hela 1800-talet utkom ett flertal resekartor och vägvisarböcker. Mellan år 1863-1873 utkom ex. "Vägvisare för resande i Sverige" med bl.a uppgifter och tidtabeller för resor med diligens ångbåt och järnväg. År 1867 utkom "Sveriges kommunikationer" med sitt första nummer och denna kan anses vara en direkt fortsättning av "Vägvisare för resande i Sverige" in i vår tid.

I socknarna Hajom och Hyssna finns 3 vägvisarstenar. De är upptagna i riksantikvarieämbetets fornlämningsregister och skyddas genom forminneslagen.

I Hajom socken står ivid en äldre vägkorsning vid Hjorttorp en vägvisarsten med nr 29 i ovannämnda register. Inskriptionen lyder "Till Hajom och Surteby socknar 1803. F.L.". Stenen är välbevarad. Vid Hjorttorp finns ytterligare en vägvisarsten vilken inte är upptagen i fornlämningsregistret. Stenen visar vägen mot Fotskäl socken och Göteborg.

I Hyssna socken finns två vägvisarstenar strax intill varandra ivid de två tvåvägskorsningarna öster om Sandvads gård sydväst om Hyssna. Den östra stenen med nr 23 i fornlämningsregistret, har inskriptionen "Till Hyssna och Seglora socknar. 1803.F.L." På västra stenen med nr 30 i registret är den nedre raden otydbar. Den läsliga inskriptionen lyder "Till Sätila socken och Smäll..." Årtal och signatur saknas.

Samtliga stenar som är upptagna i fornlämningsregistret är något avsmalnande uppåt med "pyramidformad" topp. Postamentet har en rund form av lagd sten.

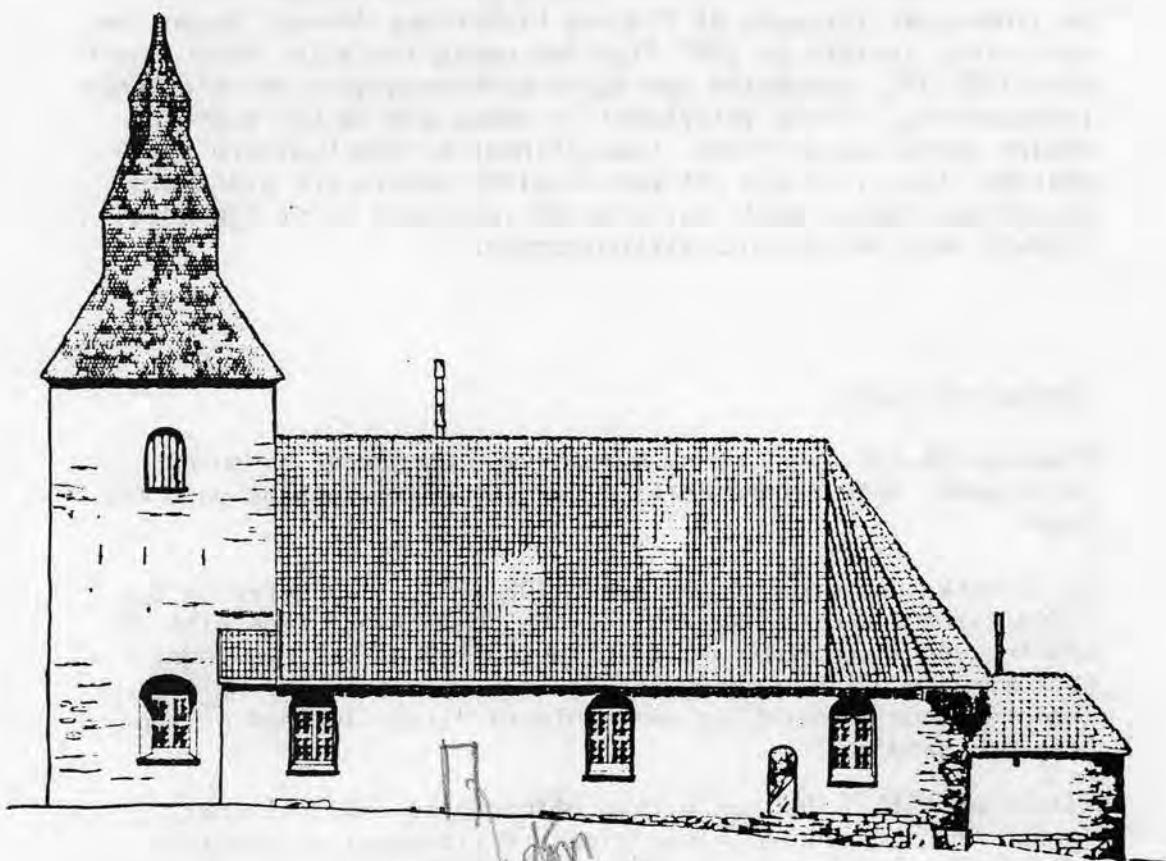
Kyrkor

Hyssna_gamla_kyrka

Hyssna gamla kyrka är belägen på en höjd vid platsen för ett stort isälvsdelta. Intill kyrkan framträder distralbranten tydligt och Surtan - har ett forsande lopp förbi platsen.

Kyrkan som härrör från medeltiden har stenmurar av ansenlig tjocklek. Den ursprungliga kyrkan var enligt uppgift ej större än ett normalt bostadshus med två små fönster på vardera långsidan. Då kyrkan ansågs vara allt för mörk utökades fönstren år 1784 med två rutor. År 1702 ersattes ett äldre vapenhus av trä med en tillbyggnad i sten. Över vapenhuset fanns en kompanirustkammare där man bl.a förvarade en mängd krut. Koret byggdes år 1728.

I äldre tid fanns en klockstapel av trä mellan Västerporten och nuvarande tornet. Då stapeln vid 1700-talets mitt var i mycket dåligt skick beslöt man ersätta densamma med ett kyrktorn i sten med spåntäckt tak. År 1772 var detta arbete avslutat. Sakristian och den östra porten härrör från 1789. År 1793 ingensattes en port mot norr medan porten mot väster utökades i likhet med den nya kyrkporten i tornet.

Hyssna g:a kyrka. Uppmätningsritning utförd av Hjalmar Hammarling omkr. 1908.

Interiört är det välvda kyrktaket målat med en svit, bibliska motiv löpande som en fris omkring en molnhimmel med änglar. Målningarna är utförda dels år 1696 av Mäster Andreas Falk dels av Göteborgskonstnären Sven Vernberg år 1730. Målningarna på nuvarande läktaren är även de utförda år 1696 av Mäster Andreas Falk. De var tidigare uppsatta på två läktare längs den södra långsidan. En övre man- och en undre kvinnoläktare. Kyrkobesökarna som satt där skulle vara ogifta medan endast vigda par fick sitta nere i kyrkan. År 1728 byggdes en spelmannsläktare ovanför koret varifrån brudparet "spelades in" och år 1764 ytterligare en läktare längs den norra långsidan. Den nuvarande orgelläktaren byggdes år 1773. Vid omflyttningar av Mäster Falks målingar placerades några av dem på predikstolens sidor. År 1839 uppförde ytterligare en läktare med tre stolrader på den norra långsidan. Av läktarna återstår idag endast orgelläktaren samt spelmannsläktaren.

År 1697 lät en kapten Silversvärd på egen bekostnad måla kyrkans kor.

Predikstolen från år 1706 och altaret från 1710 återfinns idag i Hyssna nya kyrka. De är skurna i barockstil av bildhuggaren Mäster Gustaf Kihlman från Borås.

Altardisken var ursprungligen bemålad och murad i en svag böjd form. År 1794 uppfördes en ny av trä något närmare sakristian. Bland de kvarvarande inventerierna kan nämnas två kristusbilder varav en från 1100-talet och en från 1200-talet samt en madonna-bild även den från 1200-talet. Dopfunten från senare hälften av 1200-talet förvaras på Statens Historiska Museum. Sedan den nya kyrkan invigts år 1907 fick den gamla förfalla. Först under åren 1922-1923 genomgick den äldre kyrkobyggnaden en omfattande restaurering, varvid yttertaket av spån, som då var i mycket dåligt skick, reparerades, takmålningarna, som tidigare övermålades, togs fram och ett provisoriskt altare och predikstol uppsattes. Hyssna gamla kyrka anses idag vara en av Sjuhäradsbypgdenas mest intressanta kyrkobyggnader.

Hyssna nya kyrka

Planerna på att bygga en ny kyrka synes ha börjat redan på 1850-talet. Anledningen härtill var att kyrkan ansågs vara för liten.

En ny kyrka uppfördes under åren 1905-1907, 1 km öster om den äldre kyrkan. Den nya kyrkan har ett dominerande läge mitt på slätten väster om Melltorp i Surtans dalgång. Det nya läget bestämdes av att man ansåg att den nya kyrkan skulle ha ett iögonfallande läge och ej som tidigare "ligga inklämd mellan berg och sandåsar".

Ritningarna till den nya kyrkan utfördes av arkitekt Thor Thoren från Stockholm, efter tidigare ritningar av arkitekt Adrian Pettersson. Kyrkan erhöll en gotisk stil med spetsbågsfönster, högt västtorn, med westfalisk spira högst sodeltak, smalare kor, fyra portar (varav huvudentrén i tornet, två sidoingångar samt en port i sakristian). Ritningar till

altarets och predikstolens ombyggnad samt orgelbröstvärn, bänkar, dopfunt och nummertavlor är utförda av arkitekt Frits Eckert.

Hyssna nya kyrka invigdes den 17 dec. 1907. År 1936 genomgick kyrkan en såväl inre som yttre restaurering. År 1967 genomfördes ytterligare en restaurering.

Hajoms kyrka

Hajoms kyrka är belägen i Hajoms kyrkby i östra utkanten av Surtans dalgång. Kyrkan är till sina äldsta delar från medeltiden men av denna byggnad kvarstår idag endast den södra långväggen. Kyrkan omnämns i äldre handligar på 1300-talet. Den har en sannolikt romansk kärna, vilken utökades under gotisk tid med ett tresidigt avslutat kor.

Hajoms kyrka.

Byggnaden har genomgått ett flertal om- och tillbyggnader samt restaureringar men det skriftliga materialet härom är knapphändigt. Någon gång mellan 1685-1774 lär dock kyrkans innertak ha lagts om. Taket målades år 1775 av Varbergskonstnären Henrik Wibäck. Som förebild till de sex medaljongerna med motiv från Jesu liv lär Wibäck ha använt äldre kopparstick.

År 1837 byggdes kyrkan till varvid Wibäcks takmålningar övermålades. Nya takmålningar utfördes av Mohne från Öxnevalla. Ännu en övermålning förekom på 1890-talet. I samband med en restaurering under åren 1928-1929 tog dock Wibäcks takmålningar åter fram. Samtidigt återfann man även äldre kalkmålningar på

väggarna. Restaureringen, som leddes av arkitekt Allan Berglund, omfattade även en ombyggnad av sakristian, uppbyggnad av en ny altarring samt en ny portal på den södra långväggen. Den senare hade av okänd anledning år 1864 blivit nedriven.

Altartavlan är målad år 1685 av Varbergsmålaren Olof Andersson. Även predikstolen och läktarbarriären är bemålade.

Bland inventarierna kan nämnas en dekorerad dopfunt från slutet av 1100-talet eller början av 1200-talet.

Hajoms kyrka har förblivit tornlös. Den klockstapel som återfinns strax intill den norra långväggen är uppförd år 1683. Stapeln som är uppförd i trä är brunmålad.

Fotkäls kyrka.

Fotskäls kyrka

Fotskäls gamla kyrka var till sina äldsta delar från medeltiden. År 1804 byggdes kyrkan till men då församlingen vid 1800-talets mitt var betydligt större såväl till folkmängd och areal än idag uppfördes en ny kyrka år 1864. Folkmängden uppgick år 1886 till 1.318 personer mot 613 vid årsskiftet 1980-1981.

Medeltidskyrkan var vid 1800-talets mitt ganska förfallen enligt vad de äldre protokollen kan berätta. Då den nya kyrkan byggdes uppfördes denna runt medeltidskyrkan. När den nya kyrkobyggnaden var färdig, revs den äldre som då var helt inbyggd. Kyrkan, som är belägen i Fotskäls samhälle, uppfördes i en inte alltför stel Karl Johan-stil som skiljer sig något från Sjuhäradnsbygdens övriga kyrkor. Mest utmärkande är västtornet med sin spirformade lanternin omgiven av fyra korta fialer uppbyggda från hörnen på avsatsen ovanför klocktornet.

Interiört försågs kyrkans långväggar, kor och tak år 1915 med målingar utförda av konstnären John Hedaeus.

Bland inventarierna kan nämnas en kalkformad dopfunt från medeltiden med dekorativt huggen fris av flätade cirklar, en böneklocka troligen från katolsk tid, helgonbilder i trä, även de från katolsk tid samt en ringartavla eller budkavel tavla. Den senare har cirkulerat mellan de olika rotarna i Fotskäl.

... érte a hosszú időszakban a környezetben török-
tiszta környezetet alkotó rész, amelyben természetes
növények nincsenek. Egyetlen török tiszta környezet
nincs az országban. A termések többsége körülbelül

azonos a török tiszta környezetben termő termésekkel.

1821-0821 Az összesen ötven ötven kilométer hosszú
Háromszék keleti határánál fekvő területén a török tiszta
környezetet alkotó rész, ahol a földi erők óta a termések
termelése lecsökkenésbe került. Ez a területen termő termékek
az összesen ötven ötven kilométer hosszú Háromszék keleti
határánál fekvő területén a török tiszta környezetet alkotó rész,

az összesen ötven ötven kilométer hosszú Háromszék keleti
határánál fekvő területén a török tiszta környezetet alkotó rész,

1821-0821 A török tiszta környezetet alkotó rész, ahol a földi erők óta a termések
termelése lecsökkenésbe került. Ez a területen termő termékek
az összesen ötven ötven kilométer hosszú Háromszék keleti
határánál fekvő területén a török tiszta környezetet alkotó rész,

Bebyggelsehistorisk utveckling

När man studerar Älvsborgs läns byggnadshistoriska utveckling fräpperas man av att landets mest avgörande kulturgränser passerar genom detta administrativt sammansatta område. Den kanske mest djupgående kulturgränsen är den gamla gränsen för fäbodskulturen, vars sydligaste gräns går genom norra Dalsland. Andra viktiga kulturgränser går mellan områden där olika byggnadstekniker har använts. I Sverige förekommer i huvudsak tre byggnadstekniker - knuttimring, skiftesverk och korsvirke. Tillgången på lämpligt byggmaterial har avgjort valet av byggnadsteknik. I de norra delarna av länet där tillgången på gran och fur var god, är knuttimringen allena-rådande. Skiftesverkkonstruktionen visar samma utbredning som eken och tycks i viss mån varit avhängigt detta träd som material. Ekenas nordligaste gräns passerar genom länet.

Det sydgötiska husets utbredningsområde sträcker sig in i det södra delarna av länet, där dess nordligaste gräns går. Framkammarstugan och långloftsstugan återfinns endast i länets södra och mellersta delar medan den s.k "dalslandsstugan" är utmärkande för landskapet Dalsland.

Västergötlands urgamla kulturgegär har inte någon rikedom på originella byggnadsformer eller särdrag i sin folkliga kultur, som klart urskiljer bygden från andra. Därtill har landskapet varit en alltför viktig genomfartsled. Influenserna har framförallt kommit söder ifrån.

Allt detta tillsammans gör att länets bebyggelsehistoriska utveckling och byggnadstradition uppvisar en mycket stor

Sydgötskt hus i Torps by, Hyssna sn. Foto S Welin 1894 Skaraborgs länmuseum A 55131.

mångfald. Konstruktionernas detaljer blir i ett övergångsområde som detta, där olika tekniker och material möts, ytterst omväxlande och intressanta, dock spelar sjäva "arkitekturformerna" i jämförelse därmed en underordnad kulturhistorisk roll.

Emellertid har det sydgötiska huset i socknarna Hyssna, Hajom och Fotskäl, liksom för övrigt i hela Marks kommun, haft en central plats och förmodligen varit den hustyp som för några hundra år sedan varit den mest allmänna bland allmogen. Trots hustypens närhet till dess nordligaste utbredningsgräns har Marks härad varit en av dess centralbygder.

Hustypen benämns även högloftsstuga och kännetecknas av sina gavelbodar eller högloft på var sida om stugan. En gammal benämning på dessa gavelbodar är härbärge eller dialektalt "häbbare". Ordet användes redan i den på 1200-talets nedskrivna äldre västgötalagen. Det finns andra tecken och spår som tyder på att hustypen går tillbaka till tidig medeltid och därmed utgör en av de äldsta och ålderdomligaste formerna av husbyggande som vi har kännedom om.

De ovan beskrivna stugorna har haft loft i vardera ändan och är således symmetriska. Det finns emellertid även osymmetriska sydgötiska hus som endast har ett högloft. Dessa är i större utsträckning bevarade intill våra dagar. Under 1800-talet tycks denna byggnadstyp huvudsakligen blivit använd vid småbruk och torpboställen och de ter sig vanligen inte heller så ålderdomliga. Kulla Annas ryggåsstuga i Mällby i Hajoms socken är ett bevarat exempel på detta.

Kulla Annas ryggåsstuga i Mällby, Hajom sn, är ett exempel på stuga med endast ett högloft.

Båda häbbarna har i huvudsak använts som bodar för förvaring av spannmål och kläder. Själva bostadsrummet är beläget i det lägre mittpartiet. Ursprungligen var det en eldstad mitt på golvet och en öppning i taket för att släppa ut rök och för att få in ljus. I samband med införandet av murade spisar och skorstenar flyttades eldstaden mot den bakre väggen. Det uråldriga sättet att ta in dagsljus genom taket kvarlevde dock så länge denna hustyp existerade, kanske beroende på att väggarna var så låga och att stugan inte hade något innertak. Enligt August Melander kallades också denna hustyp ryggåsstuga eller "åsastôwa" p.g.a att bostadsrummet i stugan var öppet ända upp tillnocken.

Tyvärr finns ingen byggnad av denna typ bevarad. Under förra hälften av 1800-talet försvann de flesta och de sista under senare delen av 1800-talet. Den sista högloftsstugan i Hyssna socken revs i samband med laga skifte i Torps by 1892. I Mällby i Hajoms socken fanns en kvar så sent som på 1930-talet men även den har skattat åt förgängelsen.

Det sydgötiska huset eller högloftstugan som den också kallas blev så småningom förändrad till en en och en halv- eller tvåvåningslänga med enhetlig yttre takhöjd. Detta tillgick så att ryggåsstugan förhöjdes i nivå med högloften. Hustypen kallas långloftsstuga, där ordet långloft syftar på att vindsloftet sträcker sig över hela husets längd.

Långloftstuga från slutet av 1700-talet, Smedsgården i Melltorp, Hyssna sn.

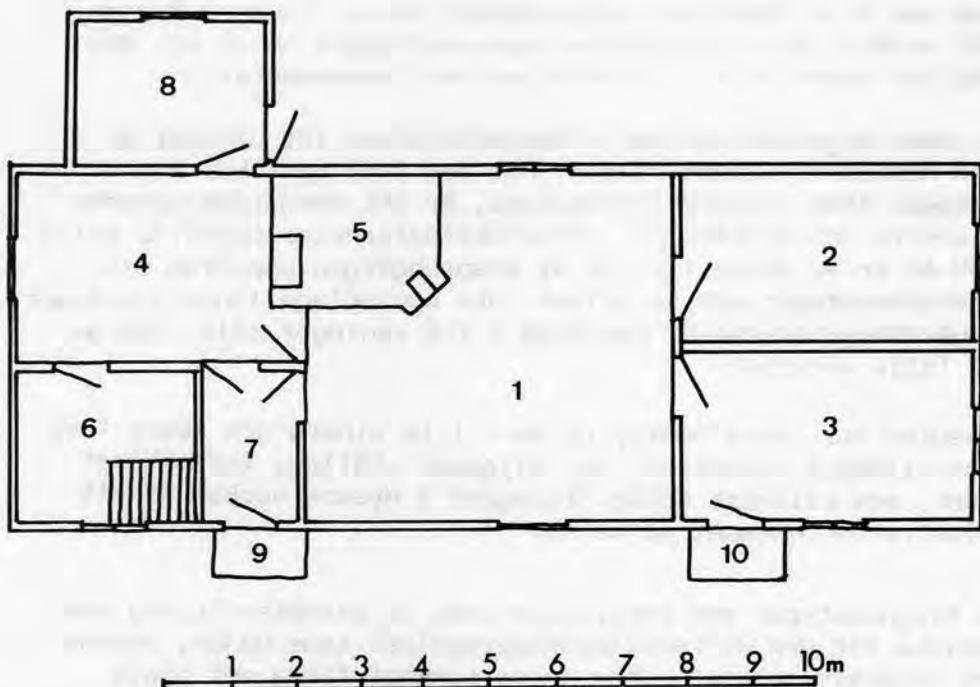
Tiden när dessa stugor först började byggas i denna trakt har berättats för August Melander av gamla personer på följande vis:

"År 1795 skulle två bönder i Torsered, Hyssna socken, bygga sig var sin stuga, istället för sina gamla och förfallna ryggåsstyggor. Dessa bönder rådgjorde då med varandra, om de skulle bygga "åsastöwer" liksom deras fäder från urminnes tid hade gjort, eller bygga moderna av ovan omtalade typ, vilka en och annan härstädes då hade börjat bygga. Överenskommelsen och beslutet blev, att båda skulle bygga sig "åsastöwer". Bonden i östra gården byggde först, och byggde sig en ryggåsstuga; men bonden i mellersta gården som byggde något senare, men samma år, han byggde sig en modern stuga. Antingen nu denne sista nämnde varit falsk mot sin granne, eller dock hade ändrat åsikt, så blev det efter denna trolöshet och falskhet, slut med vänskapen mellan de forna vännerna. Nämnda ryggåsstuga, på den östra gården hade den ursprungliga formen i 80 år, eller till 1875 då den blev ändrad".

Det var vid denna tid, då bönderna i Torsered blev oense, som långloftsstugan hade sin genombrottstid. Redan 1750 fanns det långloftsstugor i södra Halland men i Hajom, Hyssna och Fotskäl började man att bygga denna hustyp omkring 1780-1790 och fram till 1850-talet. Långloftsstugan kan inte betraktas som en nyskapelse i egentlig mening utan snarare som en kompromiss mellan högloftsstugan ("åsastowan") och den för tiden allmänna tendensen att uppföra tvåvåningsbyggnader.

I allmänhet efterträddes de uttjänta högloftsstugorna direkt av långloftsstugor i färdig gestalt, som i fallet med den mellersta bonden i Torsered, men det finns även exempel på ombyggnader av högloftsstugor (åsastowor) där häbbaren har bibehållits och ett nytt tak lagts över ryggåsstugan, som i fallet med den östra bonden i Torsered. Enligt Sigurd Erixon kan detta bl.a avgöras på om det saknas en dörr mellan gavelloften och vinden ovanpå det stora bostadsrummet. Dock finns det inom inventeringsområdet ett flertal exempel på byggnader som uppförts som långloftsstugor som trotsallt saknar eller har saknat en förbindelsegång längs hela vinden. Byggnaderna har eller har haft två ingångar med var sin trappa till vart gavelloft, varav enbart det ena loftet haft förbindelse till vinden ovan stugan. Bl.a visar detta att den nya hustypens utrymmen kan haft samma funktion som de i den gamla högloftsstugan (åsastowan). Även om häbbarna inte gestaltar sig så tydligt har de ändock kvarhållit sin funktion som förrådsutrymme för spannmål och kläder och inte använts som ökat bostadsutrymme.

Bruket med två ingångar kvarlevde relativt länge. Dock har nästan samtliga bevarade långloftsstugor inom inventeringsområdet byggts om så att de idag har mycket stora likheter med den s.k framkammerstugan, d.v.s en enkelstuga med en kammar tillbyggd vid gaveln längts bort från eldstadskomplexet. Detta är emellertid inte deras ursprungliga gestalt. Vid en ombyggnad har den ena ingången försvunnit i samband med att trappan till det bortre gavelloftet togs bort och öppningar gjordes på vinden så att detta gavelloft kunde nås via den andra trappan vid det motstående gavelloftet. Dessa för-

Planritning av Smedsgården, Melltorp, Hyssna sn. 1."Inne" eller salen 2. "Framkammaren" 3. "Trappakammaren" 4. Köket 5. Spismuren 6. Skafferiet, förr kallat "köwe" (enkel skrubb) 7. Förstuga 8. "Köksskonken" 9. "Inneskonken" 10. "Kammerskonken". Ur Hyssna, en socken i Mark, Hugo Johansson.

Ändringar kan ha skett i samband med att man slutade använda gavelloftet som spannmålmagasin vilket skett relativt sent d.v.s i början av 1900-talet eftersom de nästan alltid lever kvar i mannaminne idag. De äldre minns byggnaden när den hade två skunkar och namnet på den ena framkammaren, om båda är bevarade, är än idag "trappkammaren" trots att där inte finns några trappor.

Det bortre häbbaret (bakhäbbaret) har alltså så småningom omvandlats till en eller två framkammar, ibland till och med till sal, under det att delar av eller hela det förutvarande främre häbbaret har blivit kök. Innrättandet av ett separat kök tog sin början i Skåne vid medeltidens slut. Företeelsen vandrade norrut och nådde dessa trakter i samband med övergången från högloftsstuga till långloftsstuga d.v.s vid 1800-talets början. Traditionerna var dock mycket fasta och i Västergötland tog det nya köket inte över hela matlagningsfunktionen utan en mellanform har varit mycket vanlig. Kamraren i det forna framhäbbaret försågs med spis och benämndes kök, utan att vara utrustad med bakugn och utan att begagnas annat än som ett slags brygghus och tvättstuga. Omvanlingen till ett regelrätt kök skedde förmodligen så sent som vid 1800-talets slut, då järnspisen gjorde sitt intåg. Att så har varit fallet kan iakttagas i ett flertal av de byggnader som har ursprungligt bevarat eldstadskomplex.

Inom inventeringsområdet finns ett dussin långloftsstugor bevarade. Dock är Smedsgården i Melltorp i Hyssna socken den

enda som är i någorlunda ursprungligt skick. Högen i Hyssna är ett exempel på en långloftsstuga som byggts om så att den idag har mycket stora likheter med en framkammarstuga.

En annan byggnadstyp som är karaktäristisk för området är den ovan nämnda framkammarstugan. Det som tydligast har kunnat iaktgas inom inventeringsområdet, är att mangårdsbyggnader på större och medelstora jordbruksfastigheter uppförda kring 1840-60 är av denna typ. De är ursprungligen uppförda som framkammarstugor och är alltså inte omvandlade långloftsstugor. Mangårdsbyggnaderna är uppförda i två våningar eller nästan två fulla våningar.

Dessutom har denna hustyp om än i lite mindre och lägre form även tillhört de socialt mer blygsamt ställda. Torpstället Ledet, som tillhörde Hökås Storegård i Hyssna socken är ett illustrativt exempel på detta.

De byggnadstyper som beskrivits ovan är karaktäristiska och typiska för den äldre allmogsbebyggelsen inom Hajom, Hyssna och Fotskäls socknar. Inom dessa socknar finns det några enstaka byggnader som också har sina rötter i den ålderdomliga folkliga byggnadstraditionen även om byggnadstyperna inte är typiska för trakten. Hyltesten i Fotskäls socken är ett välbevarat exempel på en parstuga i två våningar med mycket stort kulturhistoriskt värde. Den är förmodligen den

Långloftstugan på Högen, Hyssna sn, stugan är byggd 1822 och har stora likheter med en framkammarstuga.

Torpet Ledet, Hökås Storegård, Hyssna sn.

En ovanlig parstuga i två våningar. Bengtsgärde, Hyltesten i Fotskäl sn.

enda välbevarade byggnaden av sitt slag inom ett betydligt större område än vad denna bebyggelseinventering omfattar. Byggnaden är ovanlig för dessa trakter, dock inte för länet eller landet i övrigt.

Även enkelstugan är en ålderdomlig byggnadstyp som går tillbaka till medeltiden. Denna typ har emellertid inte varit vanlig bland allmogen i dessa trakter. Men vid den stora befolkningsökningen på 1800-talet och den därpå följande omfattande torpbebyggelsen blev enkelstugan den byggnadstyp som blev allmän. I dessa trakter var torpbebyggelsen mycket omfattande i jämförelse med riket i övrigt, förmodligen orsakat av den möjlighet till försörjning som hemvävningen och svarvningen innebar. Som exempel kan nämnas att 1855 hade antalet torpare i Hyssna socken blivit fler än antalet bönder. Nästan samtliga äldre torpställen har enkelstugans planlösning. En av de allra bäst bevarade exemplen inom inventeringsområdet är torpstället Svedjan eller som det också benämns Berntssons i Hajoms socken.

Äldre svenska boningshus har ofta en i förhållande till bredden större längd än yngre sådana. Metoden att bygga rummen i följd är här urgammal och har fått sitt kanske vanligaste uttryck i förläggandet av en eller ett par kamrar vid stuggaveln som bildar en direkt fortsättning av längan. Vid mitten av 1800-talet skedde emellertid drastiska förändringar av byggnadsskicket då månghundraåriga traditioner utsattes för stora omvälvningar. Avgörande förändringar av allmogens

En bra bevarad enkelstuga är Svedjan eller Berntssons i Hajom sn.

levnadsmönster och byggnadstraditioner skedde i samband med att nya byggnadstyper i form av dubbelhus med rikt differenterade planlösningar gjorde sin entré.

Vid jordregleringsreformen laga skifte, som i dessa bygder i huvudsak genomfördes under 1800-talets mitt, skedde en mycket stor förändring av såväl kulturlandskapet, byggnadsskicket samt det sociala livet. Kulturlandskapet förändrades genom att varje gårds mark samlades till några få sammanhängande mer lättbrukade odlingslotter och som en följd därav flyttades gårdar ut från den forna byansamlingen. Dessutom kom en omfattande nyodling på ut- och betesmarker till stånd. Fotografierna från Torps by i Hyssna socken illustrerar med all önskvärd tydlighet dessa förändringar. Bilderna är tagna efter laga skifte som genomfördes så sent som 1892.

Till sist skall nämnas några särdrag i byggnadskulturen som kan ha ett visst intresse. Vid ett flertal av de äldre bostadsbyggnaderna har det funnits en svingård och svinhus alldeles intill köket på baksidan eller vid gaveln av mangårdsbyggnaden, på samma plats som man idag har en köksfarstu (köksskunk). I köksväggen har det funnits en lucka där hushållsavfallet langats direkt ut till grisarna. Svingårdarna eller "sopdyngan" som de också kallades har idag försvunnit från bostadshusen. Redan på 1870-talet flyttades de flesta grisarna till ladugården.

Torps by, Hyssna sn. Foto S Welin 1894, Skaraborgs länmuseum A 55132.

Torps by, Hyssna sn. Foto S Welin 1894 Skaraborgs länmuseum A 55129.

Torps by, Hyssna sn. Foto S Welin 1894, Skaraborgs länmuseum A 55126.

Torps by, Hyssna sn. Foto S Welin 1894, Skaraborgs länmuseum A 55133.

En annan byggnadsdetalj som är av intresse är förstukvistarna eller "skonkarna" som de lokalt benämns. I mer eller mindre schwungfull utformning, med ingången erinrande om ett nyckelhål i konturen återfinner man dem förutom i dessa socknar, ofta i sydvästra Västergötland, Halland, södra Bohuslän och i avgränsande delar i Småland. Deras ålder inom området kan ej med säkerhet fastställas. Likartade förstukvistar finns emellertid också i Nordvästtyskland, med tydliga gotiserande former. Antagligen är de inspirerade därifrån och representerar medeltida traditioner. Dock har dessa idag blivit ett romantiskt inslag och satts upp på stugor som aldrig tidigare haft "nyckelhålsskonkar".

Inom inventeringsområdet finns nästan inga välbevarade ekonomibyggnader, därtill har området varit för expansivt i sitt jordbruk. Detta märks även på mangårdsbyggnaderna som i relativt stor utsträckning har genomgått exteriöra förändringar i takt med tidens nya krav och ideer. Dock finns en stenladugård som är säregen så tillvida att den är inbyggd i en stenhägnad. Den ena längsidans fasad fortsätter i en stenmur åt väster och andra längsidans fasad fortsätter i en annan stenmur åt öster.

Det är synnerligen angeläget att de byggnader som kan spegla dessa socknars bebyggelsehistoriska utveckling bevaras för framtiden så att förståelsen för den historiska kontinuiteten inte försvinner.

Ledugården vid Petersburg i Backa, Hyssna sn. Byggd mellan två stenmurar, där ladugårdens längsidor är själva stenmuren.

Näringsliv

Kännetecknande för näringslivet i Marks härad har varit ett sammansatt näringsmönster med ett flertal inkomstkällor.

Under 1500-talet var boskapsskötsel och oxhandel den dominerande näringssgrenen i Sjuhäradbygden. Barrskogen hade ännu inte hunnit bli så utbredd utan ekskogar och "lövhagår" var förhärskande. Det var denna s.k. "lövängskultur", där man tillvaratog löv för vinterfoder, som gjorde det möjligt att hålla många djur.

Handelsmonopolet var sedan medeltiden knutet till städerna och speciella marknadsplatser. Befolkningen i Sjuhäradbygden lyckades dock framvinga en särlagstiftning beträffande rätten att sälja egen boskap och jordbruksprodukter.

I en förordning från år 1380 står det bl.a. "...bönder sins emellan varhelst de äro i skogsbygd eller slätte landet, då må de ock lika sins emellan skifta och byta eller åt varandra sälja därest det ej är rätte köpmannavaror såsom sill, salt och kläde". De s.k. landköpen, mellanhands handeln på landsbygden, var däremot helt förbjuden. I äldre källor framgår dock att landköpshandeln i södra Västergötland var en näring vars omfattning saknade jämförelse med övriga delar i landet. Kronan försökte på alla sätt att vidta åtgärder häremot och koncentrera all handel i Sjuhäradbygden till städerna Jönköping, Lödöse och Skara. Oxhandeln med Bergslagen önskade man däremot förlägga till Askersund där det hölls marknader två gånger om året. De varor som bönderna i Mark främst handlade med var förutom oxar även hästar, smör, ost, honung, svarvarde kärl, smidesprodukter och till viss del vadmal.

Med tiden utökades boskapshandelen till att bli en verklig gårdfarihandel.

Under 1600- och 1700-talen kom även vävningen av vadmal och linnelärft att bli en alltmer dominerande näring, framförallt då i Viskans dalsgång.

Bönderna fortsatte under denna tid sin hävdunna handel till synes helt obekymrade om myndigheternas förbud. I en rad förordningar under 1600-talet gjordes nya försök att begränsa och helt förbjuda gårdfarihandeln. Konflikten resulterade bl.a. i att staden Borås anlades år 1622 vid en av gårdfarihandlarnas gamla mötesplatser. Syftet var att Borås skulle bli den centrala punkten för all resehandel i området.

Gustav II Adolf ålade gårdfarihandlarna att flytta till Borås och där driva handel och betala skatt som andra handelsmän och borgare. Utvecklingen kom dock inte helt att följa dessa riktlinjer. Visserligen utvecklades Borås i snabb takt och utgjorde redan år 1640 den stad i Västergötland som efter Göteborg var högst beskattad. Samtidigt ökade dock gårdfarihandeln i den omgivande bygden. Redan på 1680-talet började kronan emellertid att mildra restriktionerna mot knallarnas handel på landsbygden. Man ansåg att med hänsyn till landsbygdsbefolkningens fattigdom borde bönderna i Sjuhäradbygden även i

fortsättningen få utnyttja denna handelsfrihet. År 1686 fick gårdfarihandlarna i Marks härad rätt att driva handel med linnelärft som tillverkades i bygden. Ytterligare kompromisser i lagstiftningen gav stöd åt den fortsatta bondehandeln. Bönderna i Mark fick rätt att fritt sälja sina varor om varorna först var förtullade i Borås. Under 1700-talet infördes ytterligare regleringar av allmogens resehandelsrätt, vilket bl.a. innebar att en person från varje kommun fick ägna sig åt resehandel. Detta medförde betydande lättanden för landsbygdens handel.

Västgötaknallarnas storhetstid inföll kring sekelskiftet 1800. I en rapport från landshövdingen i Vänersborg år 1796 talas om att ca 1000-1500 bönder årligen fått handelspass. År 1820 hade dock siffran sjunkit till 800 och på 1840-talet deltog ca 400 personer i handelsfärderna.

I Sjuhäradbygden har hantverket alltsedan medeltiden haft en stor betydelse. Vid varje gård har genom århundradena bedrivits en omfattande husbehovsslöjd d.v.s. man har tillverkat och reparerat de redskap som man behövde. Under en långsam process utvecklades husbehovsslöjden mot en mer specialiserad näringsslöjd. Bland de hantverksnäringar som sen äldre tider var vanliga i Sjuhäradbygden var träslöjd och smideshantverk. I Marks härad kom dock textilslöjden med tiden att utvecklas på bekostnad av dessa hantverk.

Under 1500-talet blev vävningen av ylletyger och vadmal en viktig näringsslöjd. Mot slutet av århundradet och början av 1600-talet fick dock linodlingen en allt större betydelse då linnevaror gav större avsättningsmöjligheter. Statliga handelsregleringar på 1550-talet gav också ökade möjligheter att köpa spannmål utifrån vilket gjorde att bönderna i Mark kunde satsa mer på linodling. Förbättrad teknik i form av bl.a. en ny typ av spinnrock rationalisera även hemarbetet och frigjorde mer tid för själva vävningen. Den nya trampdrivna spinnrocken som infördes från Europa på 1550-talet ersatte således den mer arbetssamma sländan och den handdrivna långrocken. En förutsättning för näringsslöjdens eller hemindustrins expansion var att det fanns goda avsättningsmöjligheter för de varor som tillverkades och ett väl utvecklat distributionsnät.

Som nämnts ovan utvecklades gårdfarihandeln under 1600-1700-talen till en lönsam näring för många bönder. Ibland blev denna verksamhet mer lönsam än själva jordbruket. Genom handeln fick gårdfarihandlarna tillgång till kontanta medel för vilka de bl.a. kunde köpa in råvaror ev. ull och lin som sedan lämnades över till väverskor.

Denna "förlagsverksamhet" etablerade sig till en början i en mycket liten skala men efterhand blev det allt vanligare att väverskor började lönearbeta åt gårdfarihandlarna. Vävningen fick en allt större betydelse i många hem då det ofta var enda möjligheten att tjäna kontanta medel. Genom att väverskorna inte längre själva behövde avyttra sina tyger gavs mer tid åt att sitta i vävstolen. Genom den ökade omsättningen utvecklades efter hand ett "förlagsstystem" som växte sig allt starkare som organisationsform. Systemet innebar i många bygder en successiv övergång från självhushållning till ett

Högen är den äldsta förläggargården i Hyssna sn.

mer marknadsanpassat näringssystem. Under 1830-talet fanns det uppskattningsvis ca 20-30 förläggare i Marks härad.

Under hemindustrins tidiga århundraden dominerade som ovan nämnts ylle- och linneproduktionen mer. Under 1800-talet blev bomull den viktigaste råvaran. Under åren 1815-1860 mer än femtiodubblades importen av bomull och ca 80 % av allt det bomullstyg som salufördes i landet år 1840 vävdes för hand i Sjuhäradbygden.

Vävningen organiserades vid denna tid i huvudsak av storförläggare som kombinerade ett relativt litet jordbruk med en omfattande förläggarverksamhet. Bomulls förläggarna anlitade ofta en gårdfarihandlare för distributionen och försäljningen av de färdiga varorna. Gårdfarihandlarna var dock inte lönearbetare, utan drev sin egen rörelse och köpte upp varor från förläggarna.

I årsboken "Från Borås och de sju häradena" 1980, finns ett kapitel med ett försök till kartläggning över förläggare och förläggargårdar i marks härad fram till 1860. Förteckningen upptar dels de personer som med stor säkerhet har bedömts vara vävnadsförläggare (vf) och dels ett antal personer som uppenbarligen bedrivit en viss handel utan att verksamhetens art kunnat klargöras. Några torde endast ha varit stora gårdfarihandlare medan andra varit handlare specialiserade på bokskap, virke eller spannmål och åter andra underförläggare, kommissionärer eller s.k. samköpare.

Ärtalet anger tiden för verksamheten i den utsträckning det varit möjligt.

FOTSKÄL

Grevared - Sunnån

Vf	Sven Jonsson - Karin Andersdotter Olof Svensson - Sigrid Engelbrektsdotter	före 1747 1747-1771
----	---	------------------------

Vilg - Storegård

Vf	Sven Persson - Anna Bengtsdotter Arvid Larsson - Britta Svensdotter	före 1813 1813-1816
----	--	------------------------

HAJOM

Hjorttorp Nedergård - Åsarna

	Arvid Jonsson	ca 1820
--	---------------	---------

Hjorttorp Övergård - Åkagården

Vf	Håkan Andersson - Ingegerd Gustavsdotter jfr. Örby Skene Bengtsgård Sven Larsson	1790-tal ca 1835
----	---	---------------------

Nödinge Storegård

Vf	Anders Ahlgren - Greta Grefve Kronobefallningsman	före 1724
----	--	-----------

HYSSNA

Högen

Vf	Anders Jonasson, spinnrocksförläggare - lanthandlare	1842-
----	---	-------

Låckö och Klateberg

Vf	Anders Arnell	1872-
----	---------------	-------

Sandvad

Vf	Anders och Petter Dahl	1843-
----	------------------------	-------

Stjärnhult

Vf	Petter Dahl	1830-tal
----	-------------	----------

Med bomullen följde också nya produktionsformer. Förläggarverksamheten gav storförläggarna stora inkomster. För många blev detta ett startkapital att bygga mekaniska väverier och spinnerier. Under 1840-talet grundades ett flertal sådana fabriker i bl.a. Viskadalen i Marks härad. Yrkesskicklig arbetskraft rekryterades bland hemarbetarna som lockades av den högre dagsförtjänsten.

Till en början utgjorde den industriella tillverkningen inget direkt hot mot hemvävningen då man till en början specialiserade sig på olika typer av textilprodukter. Konkurrensen ökade dock när fabrikerna började tillverka bomullstyper av samma typ som hemindustrin.

Under slutet av 1800-talet växte dock två nya hemindustri-grenar fram, trikåstickning och dussinsömnad. I en utredning av hemindustriförhålländena år 1906 framgår att hemvävningen i stor utsträckning redan var ersatt av trikåstickningen.

Tygerna vävdes nästan uteslutande i fabrikerna medan sömnadsarbetet lämnades ut som hemarbete. Hemstickningen och sömnaden var liksom tidigare hemvävningen mest utbredd bland småbönder, torpare och hantverkare.

De förläggare som enbart sysslade med att organisera hemarbetet och distribuera de färdiga vävprodukterna konkurrerades i allt högre grad ut av fabrikerna. Ett stycke in på 1900-talet framträddes en ny form av förläggarverksamhet organiserad av grosshandlarfirmor och textilfabriker.

I dag lever traditionen från knallarnas och förläggarnas tid vidare i den nya distributionsform som postorderfirmorna utgör.

Textilindustrin i Fotskäl, Hajom och Hyssna socknar är inriktad på trikåstickning och sömnad där en stor del av tillverkningen är utlagd på hemarbete.

Som nämnts ovan hade träslöjden redan under medeltiden en stark tradition i Sjuhäradssbygden. Vid sidan av den textila tillverkningen har denna slöjd än idag en mycket stor betydelse i framförallt Hyssna socken. Området utgör där en gräns mot sydväst för en träslöjdsbygd som sträcker sig mot nordost och bl.a. omfattar Björketorps, Töllsjö och Bollebygds socknar i Bollebygds härad.

Till en viss del har även träslöjden varit knuten till vävningen då man framförallt har tillverkat textilredskap som spinnrockar och bobiner.

Svarvningen har gamla anor i bygden. Under 1500-1600-talen tillverkades mest olika slags askar och skålar men under 1800-talet blev tillverkningen i huvudsak inriktad på spinnrockar. På 1870-talet fanns ex. 40-50 "rocksvarvare" i Hyssna socken. Spinnrockarna såldes mestadels på marknader i de halländska städerna samt i Göteborg och Alingsås. Marknadspriserna var på 1860-1870-talen betydligt högre än vad svarvarna kunde få hos sina förläggare. Bland de senare kan nämnas Anders Jonasson från Högen i Hyssna

socken som började sin verksamhet som spinnrocksförläggare år 1842. Från Anders Jonasson köpte även i sin tur olika gårdfarihandlare upp stora partier spinnrockar vilka de senare sålde på marknader eller genom kringförningshandel.

Traditionen från de gamla spinnrockssvarvarna lever kvar än idag i bygden. I Hajom men framförallt i Hyssna socken finns ett flertal mindre trä- och möbelindustrier.

Tillverkningen är inriktad på textila redskap som bobiner och spolpipor, hemslöjds alster i form av svarvade skålar och fat, prydnadsföremål för olika hemslöjdsfirmor, enklare möbler och fåtöljstommar, inredningssnickerier och lådtillverkning av olika slag.

I Hajom fanns under 1800-talet en viss tillverkning av rep. Produktionen började strax efter Rydals spinneriets tillkomst på 1850-talet. Som material till repen användes nämligen de jutemattor som var hölje runt bomullsbalarna. "Hajomersrep", som inte var särskilt starka, såldes på marknader i den omkringliggande bygden.

Stenmurar

Stenmurarna har kallats "Sveriges stoltaste och blygsammaste nationalmonument. Murarna som är ett resultat av hårt odlingsarbete och vittnar om bygdens naturgeografiska förutsättningar. Det var i många bygder naturligt att låta stenen bli material för såväl hägnader som ägogränser och resultatet blev en såväl praktisk som estetisk del av odlingslandskapet.

Stenmurarna tillkom i ett samhälle som var vitt skilt från dagens rationalisering- och lönsamhetstänkande. Stängseltraditionen är en del av jordbruks och boskapsskötselns historia. Det finns åtskilliga belägg för att hägnader och gränsmarker ingår av sten förekommer alltifrån järnåldern. Skriftligen finns den belagd redan under medeltiden i t.ex landskapslagarna och under senare tid i många förordningar och rapporter i större omfattning alltifrån 1700-talet. Vid början av detta århundrade sattes kampanjer igång för att hägna med sten istället för med trä. Då var det framförallt skogen som skulle sparas. Senare tillkom odlingsaspekten och den hörde i sin tur ihop med bättre brukningskrav och metoder. En mängd nyttillskomna omständigheter samverkade och vävdes in i varandra. Byordningarna innehöll klara bestämmelser om såväl gärdsgårds- och dikessyner som om höstsådd och väghållning. I arrende- och torparkontrakt fanns vanligtvis åligganden om att lägga stenmurar och underhålla gärdsgårdar. Sockenstämmoprotokoll innehåller åtskilligt om kyrkans mark och hägnader. Hägnadsskyldigheten kom under 1800-talet att bli alltmer betungande och komplicerad p.g.a ägoskiften, hemmansdelningar, skogsekonomiska krav etc. Tidigare var den allmänna principen att där olika ägoslag möttes förelåg hägnadsskyldighet för den ägare vars mark företrädesvis behövde skydd, således tomtägare mot åker och ägare till inägor mot utmark. I och med skiftesförordningarna vid 1800-talets mitt blev det vanligare att markera olika ägares gränser. Hägnaden som under århundranden varit en samfälld byangelägenhet av högsta prioritet kom i den nya tiden efter främst laga skifte att bli den enskilde bondens hedersak. Man kan skilja mellan lagligt motiverade hägnader t.ex i ägogränser och tekniskt funktionella. Till de senare hör hägnader som begränsningar av markanvändning, en väg, ladugårds gata, fägata etc.

Det finns olika typer av stenmurar. Enkelmur och dubbelmur samt olika typer av kombinationer. Den enkla stenmuren är troligen den äldsta formen av stengärdsgårdar. Som namnet anger är den uppbyggd av enkla rader av stenar lagda på varandra. Stora i botten och mindre uppåt. Ibland kan man ha lagt en grund av dubbla rader sten. Helst skulle stenarna läggas som en tegelmur, d.v.s sten över skarv. Enkelmuren krävde årlig tillsyn då de övre stenarna lätt ramlade ner.

Skulle enkelmuren vara hägnad kombinerades den med annat material såsom jord och ris och på senare tid järntråd. Ofta användes den som gränsmarkering och sådana skiljelinjer finns det mil efter mil av i Västergötland mellan härader, socknar, byar och gårdar.

Ett mellanting mellan enkel- och dubbelmur förekommer i sådan form att ena sidan är jämn och lodrät medan andra sidan är sluttande med en stödjande funktion. Ofta var dessa murar förstärkta med jord och/eller ris.

I Älvsborgs läns Västgötadelen är dubbelmuren den dominerande stenmurstypen. Dubbelmurarnas sidor är byggda av kraftiga stenar med en viss lutning inåt för stabilitetens skull. Utrymmet emellan är fyllt av mindre stenar och ovansidan har man i regel försökt få så jämn som möjligt. Grundstenarna sökte man lägga på frostfritt djup och det var med tanke på tjällossningen viktigt att muren låg i öst-västlig riktning. Dubbelmurarna blev allt vanligare under 1800-talets senare del beroende på ett intensivare stenrörningsarbete och uppodlingsverksamhet. Murarnas bredd, höjd och djup varierade beroende på graden av odlar möda och tillgång på sten. Eftersom dubbelmuren inte enbart kunde vara gräns- och hägnadsmur utan också fick tjäna som ett långt stenupplag eller odlingsmur så kom såväl konstruktion som form och mått att variera mycket.

Gropvall eller vallgrop är en jordvall i kombination med en stenmur. Den ena sidan består av en stenmur, något lutande inåt, och den andra är täckt med jord från ett dike, som grävts längs med stenmursidan.

Gropvallen användes mest som utesläckande hägnad vid boskapshållning med den branta stenmuren mot betesmarken. Den byggdes också som ägogräns med stenmarkskanten i gränslinjen. Ofta kom den att användas som gränsmarkering mot kyrkans, godsets eller kronoparkens skog och mark.

Rishag består av en låg stenmur som stöttas av en jordvall. Över dessa har sedan lagts många lager ris och buskar. Haget sågs över varje vår innan boskapen släpptes ut på bete och ju äldre ett rishag var ju tätare och fastare blev det. Detta var en "ekologisk" hägnad som tog emot det man ville bli av med från åker och äng. Konstruktionen och sammansättningen har därför varierat mellan olika bygder och gårdar. Rishaget var effektivt som gårdsle så det var obehagligt att komma nära. Riset på ej underhållna hag har multnat bort men där man ser små låga enkelmurar kan det tidigare ha varit ett rishag.

Vallmuren har en terrassfunktion vid vägar och åkerfält som ligger i starkt sluttande terräng. Utöver dessa stenmurs typer finns det även ett flertal andra kombinationer.

Många stenmurar har idag förlorat sin praktiska funktion genom en ny bruksstruktur med ändrande metoder och kraftigare maskiner. Åtskilliga hundra mil stengärdesgårdar har röjts undan vid sammanslagningar av ägor, för att murarna har varit bruks- transport- och trafikhinder. Stenarna har också används som vägfyllnad, till husgrunder och dikestrummor etc. De kvarvarande murarna kräver också årlig tillsyn och vård för att bevaras då även naturens krafter påverkar murarnas stabilitet.

Stenmurarna avspeglar bl.a generationers odlarmöda och brukningsteknik, äldre hägnadssystem, bygdesociala sammanhang och myndigheters förordningar. Ett bevarande av murarna gäller markens historia och att inte förlora kontakten med en äldre odlingsbild. Det gäller därför att i möjligaste mån bevara det äldre odlingslandskapet med dess karaktäristiska regionala strukturer.

I Hajoms socken finns bevarade stenmurar längs sockengränsen mot Hyssna, vägen till Hajoms kyrka samt Skeneskogsvägen som i äldre tider var huvudväg från Småland upp mot Göteborg. Vidare finns hägander vid bl.a gårdarna Friared övregård, Sörbacka och vid det f.d torpet Linnås.

I Hyssna socken är Bonared i Surteåns dalgång ett utav bygdens mest stenmursintensivaste områden. Murarna är ett resultat av det omfattande odlingsarbete som påbörjades efter jordregleringsreformen laga skifte vid 1800-talets mitt.

Vid ett flertal torpställen finns fantastiska stenhägnader. Ibland är bebyggelsen borta och endast stenmurarna vittnar om den enorma odlarmöda som lades ner under en eller två generationer för att sedan överges. Skogen har idag återtagit den mark som med möda bröts och endast stenmurarna talar om forna åkermarker. Ett sådant exempel är Korpakullen i Fotskäls socken där endast stenhägnader och stenkällaren återstår.

Stenmurområden som är värda att bevaras, finns redovisade på medföljande ekonomiska karta.

Fänagata mellan gårdarna i Nordbacka, Hyssna sn. Teckning av Algot Karlsson, Bonared, Hyssna 1979.

Torps by i Hyssna sn. Foto S Welin 1894 Skaraborgs länsmuseum A 55130.

En jämförande bild från Torps by i Hyssna sn, fotograferad 1983.

Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse - vad är det?

Att lämna en klar och entydig definition av innebördens i begreppet "kulturhistoriskt värdefull bebyggelse" och att formulera entydiga urvalsprinciper är knappast möjligt.

Tidigare var det framför allt mycket gamla eller på annat sätt märkliga hus som betraktades som kulturhistoriskt värdefulla och skyddsvärda. I dag är intresset i lika hög grad inriktat på yngre bebyggelse och på helhetsmiljön.

Stora grupper av byggnader och bebyggelsemiljöer från 1800-talets slut och 1900-talets början, som i dag anses ha ett betydande kulturhistoriskt värde, ägnades för bara några årtionden sedan inget eller mycket litet intresse. I och med att nya idéer och stilideal gör sig gällande ändras synsättet på och värderingarna av tidigare epokers byggnadsskick. Redan nu har man börjat uppmärksamma den tidiga funktionalismens och 1940- och 1950-talens bebyggelse. Slutsatsen härav blir att det inte är möjligt att sätta någon bestämd tidsgräns utan som regel bör gälla att byggnaden bör ha en sådan ålder att ett kulturhistoriskt tidsperspektiv kan anläggas. Vår tids förändringar och snabba utveckling gör att den tid som krävs för att man skall kunna anlägga ett sådant perspektiv blir allt kortare.

Det kulturhistoriska värdet kan antingen vara knutet till huset som sådant - huset har ett kulturhistoriskt egenvärde eller till husets betydelse i miljön - huset har miljövärde. För det mesta har ett kulturhistoriskt intressant hus både egenvärde och miljövärde.

MILJÖVÄRDE

Under senare år har "miljöbegreppet" börjat att betonas alltmer. Man söker idag bevara sammanhängande miljöer där byggnader och omgivande miljökomponenter utgör en oskiljbar helhet. En gårdsanläggning på landsbygden där inte bara bostadshuset utan även ekonomibyggnader och omgivande miljö med äldre vägsträckning, hägnader och odlingslandskap är bevarat, måste tillämpas ett högre värde än ett ensamt hus från samma tid eller en gård där de gamla ekonomibyggnaderna ersatts med moderna nybyggnader. Samma sak gäller den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen i städerna. En byggnad tillämpas ett större värde om den ingår i en miljö, t.ex. längs en gatusträckning. Bebyggelsemiljön kan avspeglar bostads- och byggnadsskicket under en viss tidsperiod eller med flera välbevarade objekt från olika tidsperioder åskådliggöra stadens framväxt och historiska utveckling. En sammanhängande miljö kan således berätta om gångna tiders näringsliv, arbetsmiljö, byggnadsskick, sociala förhållanden och estetiska ideal.

Hus är delar av en helhet. Även mycket enkla hus kan ha stor betydelse i landskapsbilden och tillsammans utgöra miljöer med högt kulturhistoriskt värde.

Bebyggnadens utformning, fasadmaterial och färgsättning är viktigt för helhetsmiljön. I en enhetlig och traditions-

bunden miljö kan förändringar av ett enda hus vara ett svårt ingrepp. Gatan, torget, vegetationen, kulturlandskapet upplevs av många. Man måste därför gå varsamt fram, så att man inte i onödan offrar miljvärdens som är svåra att återställa och som generationer med långt mindre resurser än våra lyckats skapa.

I vår dagliga miljö blir vi lätt hemmablinda och uppfattar inte längre alla kvaliteter och värden förrän de av någon anledning förändras och försvinner.

Flygfoto över Hyssna.

Ensamhåll & Foto: A/B Flygtrafik, Dala Länge.
Frigiven av Försvarsstabens M 580

Bebyggningsmiljön i Melltorps by, Hyssna sn, har ett stort miljömässigt värde och byggnadernas karaktärsdrag bör inte förvanskas i framtiden.

KULTURHISTORISKT EGENVÄRDE

Sällsynthet

Välbevarad bebyggelse från tiden före 1800-talet är sällsynt och därför av högt kulturhistoriskt värde. Byggnader som det endast finns ett fåtal exemplar kvar av, ex. medeltida hus, kan klassas som värdefulla bara genom sin relativa sällsynthet - urvalet har i själva verket redan gjorts. Även yngre byggnader kan vara intressanta genom att de är unika i något avseende, exempelvis genom att de ovanligt tydligt visar en viss byggnadsstil.

Bengtsgärde, Hyltesten i Fotskäl sn är ett exempel på ovanlig och sällsynt byggnad.

Andersgården, Nödinge, Hajom sn. Byggdes 1869 och har kvar flera typiska detaljer från tiden t.ex. lunettefönster.

Ursprunglighet

En byggnad som bevarat sin ursprungliga karaktär och illustrerar en historisk miljö på ett rättvisande sätt har ett kulturhistoriskt värde. Ett välbevarat hus har ett betydligt större värde än ett hus som byggts om eller kraftigt förändrats genom åren. Ett starkt ombyggt hus från 1700-talet, där endast delar av stommen eller murverket bevarats kan inte utan vidare sägas ha ett så stort kulturhistoriskt värde att en bevarande insats är motiverad. Särskilt inte om det finns andra likartade mer välbevarade byggnader från samma tid.

Representativt

Ju närmare vi kommer vår egen tid, ju mindre självklart blir urvalet. Antalet byggnader som är uppförda i en viss byggnadsstil är betydligt fler och därmed är det inte längre sällsyntheten som är bestämmande utan i stället representativiteten. Hus som är typiska för sin tid och dess förhållanden kan förmedla kunskaper om gångna tiders samhälle, näringsliv, arbetsmiljö, sociala förhållanden, arkitekturstilar eller estetiska ideal. För att även i framtiden ha kvar denna kunskap gäller det att välja ut särskilt representativa och karakteristiska hus och anläggningar medan det ännu finns ett stort antal att välja bland.

Korsåsaugustas ryggåsstuga, Olofsred, Hyssna sn. En av socknens två bevarade ryggåsstugor.

Kungagården, Grevared, Fotskäl sn. Byggdes 1926. De karaktäristiska detaljerna från tiden är svagt konkava nedre takfallet, frontespiserna och fönstren.

Konstnärligt och arkitektoniskt värde

Byggnader med vackra proportioner och medveten materialbehandling och detaljutformning har ett arkitektoniskt och konstnärligt värde.

Konstnärlig utsmyckning i form av målnings-, sten- och lövsågeriarbeten har en avgörande betydelse för husets arkitektur och bör därför bevaras. Det är ofta detaljer som är utförda med stor hantverksskicklighet och som därigenom är dyra och svåra att återskapa idag.

Teknikhistoriskt värde

En byggnad kan ha ett speciellt historiskt intresse på grund av sin byggnadsteknik.

Kulturhistoriskt värdefull interiör.

Interiörer och snickerier från skilda tidsepoker har olika utformning. En interiör som på ett autentiskt sätt visar en boendemiljö från äldre tid har ett stort kulturhistoriskt värde.

I många hus finns ännu inredningsdetaljer som är typiska för husets byggnadsstil som t.ex. kakelugnar, spisar, vägg- och takpaneler, golvbeläggningar, dörrar och foderbräder. Dessa bör i största utsträckning bevaras. Äldre snickerier är i regel välgjorda och av hög teknisk kvalitet och bör även av dessa skäl återanvändas när man rustar upp ett äldre hus.

Aspetorp, Kurse, Hajom sn. Byggdes 1923 och då med konsekvent genomförda detaljer i nationalromantisk anda.

Petersburg vid Backa i Hyssna sn, är byggnadstekniskt sett ovanlig. Ladugården är byggd mellan två stenmurar.

Bevarandeförslag

En förutsättning för att man skall kunna göra en enhetlig bedömning av bebyggelsen inom ett område och ett så långt det är möjligt objektivt urval av den bebyggelse som har ett kulturhistoriskt värde, är ett fullgott inventeringsmaterial som har framtagits och systematiserats på ett enhetligt sätt. Ju säkrare uppgifter man har om en viss byggnadstyp, ju mer objektivt blir urvalet. Vår tids förändringar och snabba utveckling gör dock att urvalet av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inte kan göras en gång för alla. Istället måste en kontinuerlig prövning av urvalsmaterialet göras i takt med att kunskapsmaterialet växer.

De tidigaste inventeringarna som utfördes i landet var s.k. dokumentationsinventeringar där man inriktade sig på enstaka byggnadsobjekt som betraktades som värdefulla på grund av sin höga ålder eller ansågs märkliga på annat sätt. Först på 1960-talet började man arbeta med byggnadsinventeringar som var användbara i det kommunala planeringsarbetet. Målsättningen med dessa inventeringar är bl.a. att skapa ett underlagsmaterial för kommunernas bevarandeplanering och att underlätta byggnadsnämndernas handläggning av byggnadslovsärenden.

I samband med att Marks kommun upprättade en kommittäckande markdispositionsplan utförde hembygdsföreningarna inom sina respektive socknar en inventering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse och andra kulturminnesmärken.

Hajom och Hyssna har utfört dylika inventeringar medan Fot-skäls hembygdsförening är alltför nybildad för att ha kunnat mäkta med denna arbetsuppgift. Länsmuseets inventering har dock skett i samarbete med hembygdsföreningen.

Urvalsprincipen skiljer sig något mellan socknarna liksom länsmuseets urvalskriterier skiljer sig något från hembygdföreningarnas. Länsmuseet har ändå funnit det angeläget att i denna rapport redovisa samtliga fastigheter som har ett bevarande intresse, antingen det är uttalat från länsmuseet och/eller hembygdföreningarna. Vid redovisningen av objekten särskiljs dock de objekt som hembygdföreningarna prioriterat men som länsmuseet av en eller annan anledning inte funnit stå i klass med de övriga objekten, ofta beroende på att de inte lever upp till kriteriet på ursprunglighet.

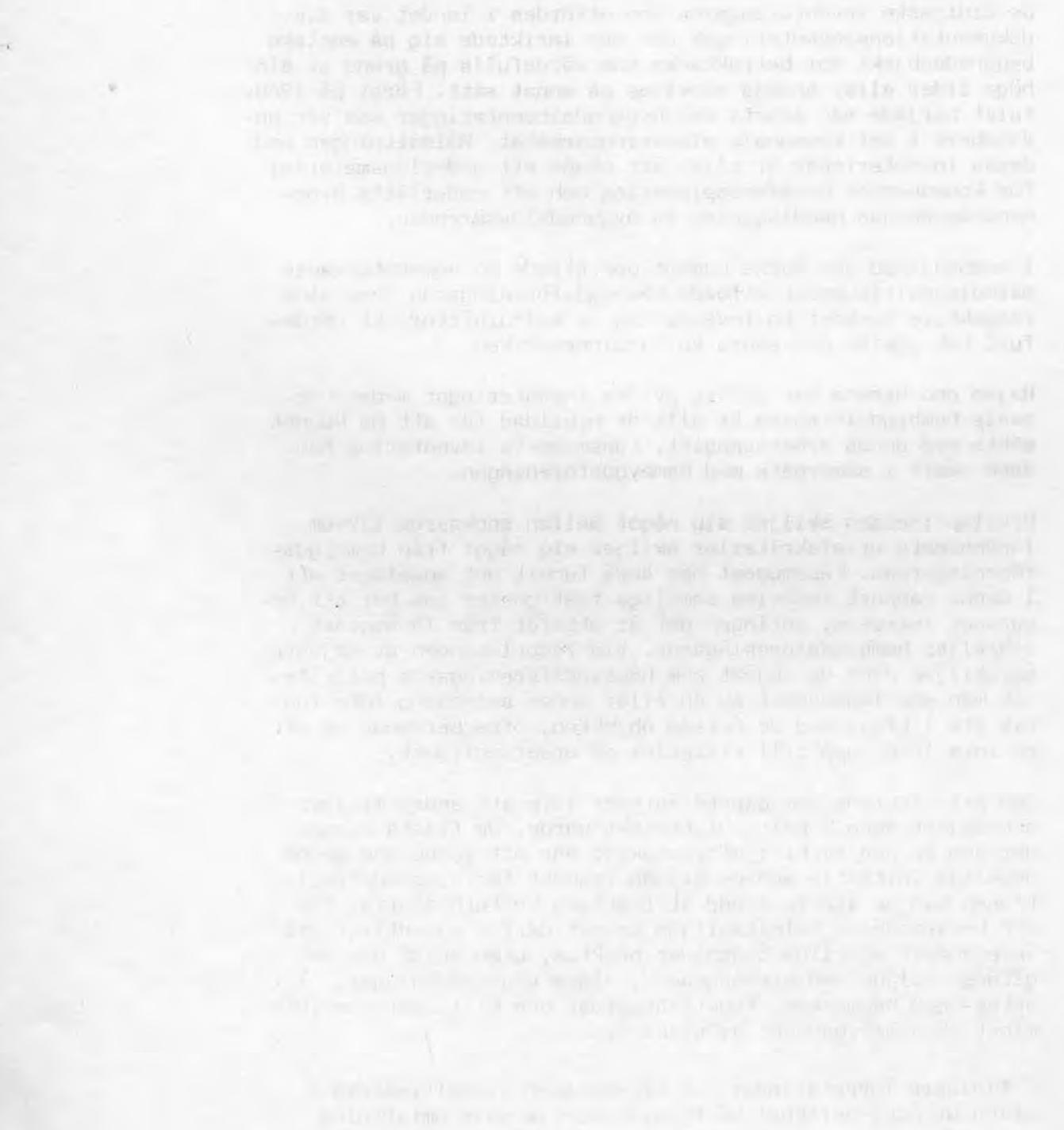
Den prioritering som gjorts betyder inte att andra miljöer och objekt saknar kulturhistoriskt värde. De flesta byggnader som är och förblir oförvanskade har ett värde som genom enskilda initiativ och en allmän respekt för byggnadstraditionen kan ge större bredd åt traktens kulturhistoria. För ett bevarande av helhetsmiljön är det därför väsentligt att inte endast enskilda byggnader beaktas, utan också den omgivande miljön med stenhägnader, äldre vägsträckningar, betes- och hagmarker, fruktträdgårdar och till sist men inte minst ekonomibyggnader av olika slag.

I tidigare inventeringar har bebyggelsen klassificerats i olika grupper beroende på bevarandeintressets omfattning.

Det har i praktiken ofta inneburit att olika bebyggelsekategorier stälts mot varandra, vilket motverkat ett bevarande. Med undantag av de objekt som är eller bör bli förklarade som byggnadsminnen, görs därför ej längre någon klassificering av de kulturhistoriska objekten.

Inom inventeringsområdet återfinns inga fastigheter som tillmäter ett så stort kulturhistoriskt värde att möjligheterna till en byggnadsmnesförklaring bör undersökas.

För samtliga ärenden som berör prioriterade objekt i föreliggande rapport, såväl bebyggelsemiljöer som enskilda byggnader, bör länsmuseets yttrande inhämtas.

Förteckning över samtliga utvärderade fastigheter

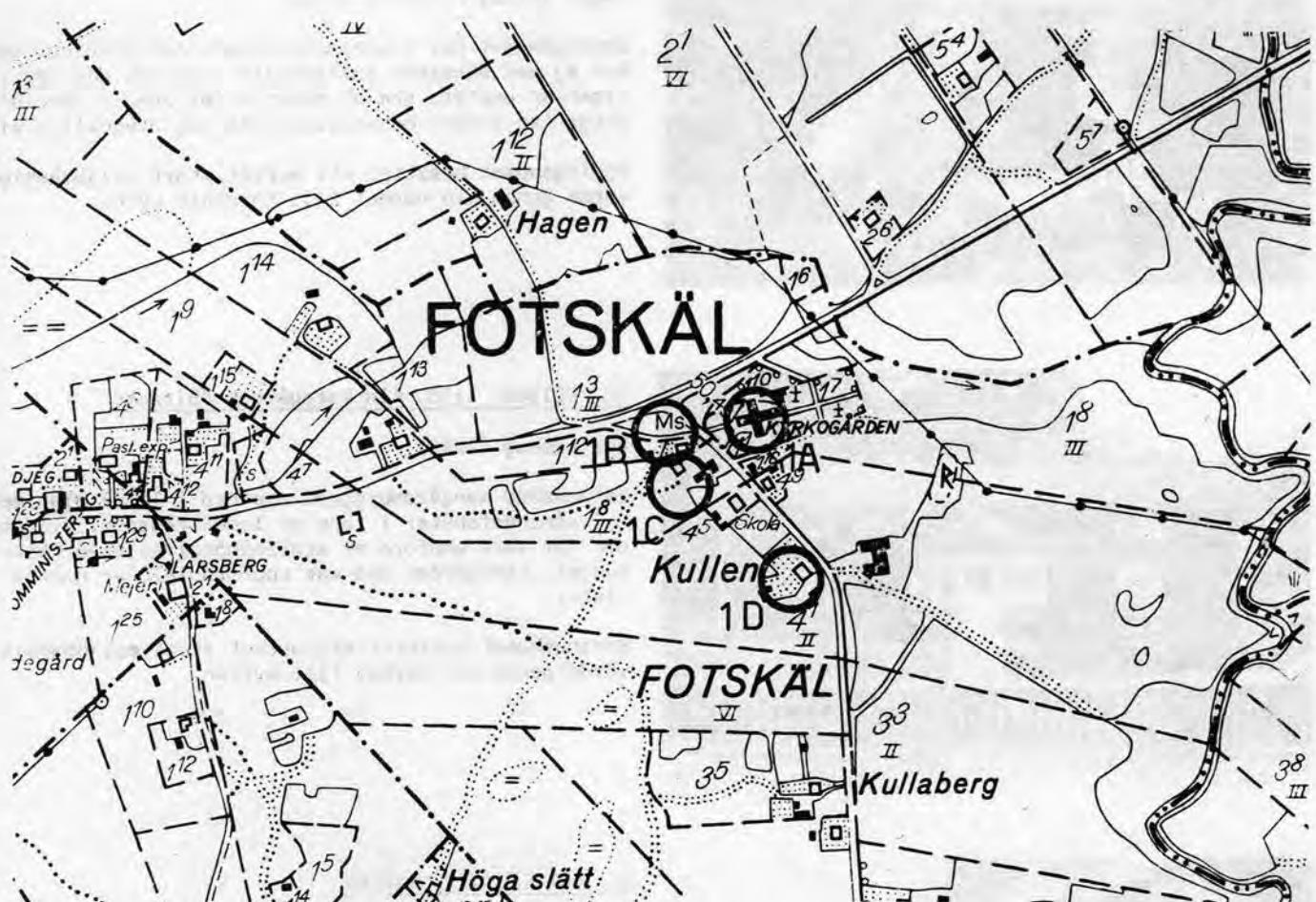
Nr i utredningen	Fastighetsbeteckning samt gårdsnamn	Socken	Utvärderad	Utvärderad av länsmuseet	Beläget inom naturvården	Sida i utredningen
2	Annelund 1:1	Fotskäl	1	20 L	66	
34	Askersred 1:6, Buasjöholm	Hajom	1		76	
71	Backa 2:3, Petersburg	Hyssna	1	11	92	
72	Bläsebo 1:1, Bergslätt	Hyssna	1		92	
95	Bonared 1:4, Östergård	Hyssna		11	99	
96	Bonared 1:16, Högarebacken	Hyssna		11	99	
73	Bonared 1:23, "Centralen" Bergsäter	Hyssna	1		93	
97	Bonared 2:2, Mellangård	Hyssna		11	99	
74	Bonared 3:4, Västergård	Hyssna	1		93	
76	Brandskog 1:15, Granslätt	Hyssna	1		93	
98	Bua 1:2, Bengtsgård	Hyssna		11	99	
68A	Bua 1:6	Hyssna	1	11	8 L	90
75	Bua 1:8, Bengtsgård	Hyssna	1		93	
54	Bårred 1:3, Västerlid	Hajom		11		82
35	Bölabron 1:1	Hajom	1	11		77
3	Bönhult 3:1, Västergården "Annikas"	Fotskäl	1			67
19	Djupesik 1:1	Fotskäl		11		71
4	Edared 2:6, Mossekullan	Fotskäl	1			67
1B	Fotskäl 1:12, Klockaregården "Alfreds"	Fotskäl	1	20 L	66	
1C	Fotskäl 1:18, Klockaregården "Birgers"	Fotskäl	1	20 L	66	
1D	Fotskäl 4:1, Kullen	Fotskäl	1	20 L	66	
5	Fotskäl 4:3, Komministergården	Fotskäl	1			67
36	Friared 1:1, Prästgården	Hajom	1	11	20 L	77
37	Friared 1:2, Bölabron "Stampes"	Hajom	1	11		77

99	Friared 1:16, Gröneslätt	Hyssna		11		100
100	Friared 1:11, Hedlyckan	Hyssna		11		100
20A	Frigärde 1:2	Fotskäl		11	20 L	71
20B	Frigärde 1:3	Fotskäl		11	20 L	71
20C	Frigärde 1:6	Fotskäl		11	20 L	71
77	Getakulla 1:1, Nytorp	Hyssna	1		11 L	94
21	Grevared 1:5, Pellagård	Fotskäl		11	20 L	72
6	Grevared 3:2, Kungagård	Fotskäl	1		20 L	67
23	Grevared 3:3, 4:2, Rygga kvarn	Fotskäl		11	40 GB	72
7	Grevared 7:3, Sunnån	Fotskäl	1		44 GBL	68
8	Grevared 7:6, Grevareds kvarn	Fotskäl	1		44 GBL	68
101	Grönered 1:3, Västergården	Hyssna		11		100
33A	Gunnared 1:6	Hajom	1			75
33B	Gunnared 1:8	Hajom	1	11		75
33C	Gunnared 1:11	Hajom	1			76
33D	Gunnared 1:13	Hajom	1			76
33E	Gunnared 1:14	Hajom	1			76
38	Hajom 1:2, Skattegården	Hajom	1	11	21 GL	77
39	Hajom 1:12, Eneberg	Hajom	1			78
55	Hajom 2:3, Granlid	Hajom		11		82
40	Hajom 3:3, Prästegård	Hajom	1	11	21 GL	78
41	Hede 1:2, Fänriksgården	Hajom	1			78
42	Hjorttorp 1:2, Hede	Hajom	1		20 L	78
56	Hjorttorp 1:6, Hede	Hajom		11		82
57	Hjorttorp 1:11, Hedbodal	Hajom		11		82
43	Hjorttorp 2:4, Nedergård, Kvarn	Hajom	1	11	21 GL	79
58	Hjorttorp 4:6, Åkagården	Hajom		11	21 GL	83
44	Hjorttorp 4:8	Hajom	1			79
45	Hjorttorp 5:2	Hajom	1		21 GL	79
9	Hyltesten 1:2, Bengtsgärde	Fotskäl	1			68
66A	Hyssna 1:2, Högen	Hyssna	1	11		88
66B	Hyssna 1:3, Högen	Hyssna	1	11		88
65	Hyssna 1:4, 1:5, Hyssna nya kyrka	Hyssna	1	11		87
64C	Hyssna 2:2, Stomsberg	Hyssna	1	11	9 GL	86
64D	Hyssna 2:4, 6:4, skola och f.d. lärarbostad	Hyssna	1	11	9 GL	87
78	Hyssna 3:3, Sanden, Prästgården	Hyssna	1			94

102	Hyssnabacka 5:1, 6:3, Sandvadsgård	Hyssna		11		100
79	Hyssnabacka 5:1, 6:3. "Garvare-Johans"	Hyssna	1			94
80	Hyssnabacka 8:2, Olives	Hyssna	1			94
68B	Håltorp 1:1, Håltorpet	Hyssna	1	11	8 L	90
59	Hårsås 1:7, Källäng	Hajom		11		83
10	Höga 1:12, Hagen	Fotskäl	1			68
81	Hökås Storegård 1:4, Ledet	Hyssna	1	11		95
82	Hökås 2:1, Lillegård	Hyssna	1		8 L	95
103	Hökås 2:2, Kärret	Hyssna		11		101
83	Klateberg 1:13, Ådalen	Hyssna	1			95
84	Klateberg 1:29, Skoghem	Hyssna	1			95
104	Klateberg 4:5, Nilsagård	Hyssna		11		101
60	Kurse 1:4	Hajom		11	20 L	83
46	Kurse 1:12, Aspetorp	Hajom	1			79
1A	Kyrkogården 1:1, Fotskäls kyrka	Fotskäl	1		20 L	65
32	Kyrkogården 1:1, Hajoms kyrka	Hajom	1	11	21 GL	75
64A	Kyrkogården 1:1, Hyssna g:a kyrka	Hyssna	1	11	9 GL	86
64B	Kyrkogården 1:1, Hembygdsmuseum	Hyssna	1	11	9 GL	86
22	Larsberg 2:1, Mejeriet	Fotskäl		11		72
85	Lockö 1:2, 1:16	Hyssna	1	11		96
105	Lockö 1:4	Hyssna		11		101
86	Lockö 1:12, Uvekullen	Hyssna	1			96
87	Lockö 1:12, 1:13, Låckö kvarn	Hyssna	1	11		96
88	Långared 1:4, Älmedal	Hyssna	1			97
66C	Melltorp 1:8, Smedsgården	Hyssna	1	11		88
47	Mossaberg 1:4, Långelid	Hajom	1			80
48	Mölnebacka 3:1, Lillegård	Hajom	1	11	20 L	80
49	Mällby 2:6, Kulla Annas stuga	Hajom	1	11		80
61	Mällby 3:23, Hulan	Hajom		11		83
70A	Nordbacka 1:2	Hyssna	1	11	10 BLS	92
70B	Nordbacka 1:3	Hyssna	1	11	10 BLS	92
50	Nödinge 1:1, Kullagården undantagsstugan	Hajom	1		20 L	81
51	Nödinge 2:1, Andersgården	Hajom	1	11	20 L	81
62	Nödinge 6:2, Haggården	Hajom		11	20 L	84
52	Nödinge 7:4, Ålkistekullen	Hajom	1			81

89	Olofsred 1:3, Härsjögården	Hyssna	1			97
90	Olofsred 1:4, Korsåsaugustas	Hyssna	1	11		97
106	Olofsred 1:4	Hyssna		11		101
91	Rya 1:5, Varakullen	Hyssna	1			97
92	Rya 2:28, Ryalid	Hyssna	1			98
107	Slätthult 2:1	Hyssna		11		102
11	Sträte 1:5	Fotskäl	1			69
24	Sträte 2:1, Lilla	Fotskäl		11		72
93	Surtedal 1:2	Hyssna	1			98
53	Söderbacka 1:11, Svedjan "Berntssons"	Hajom	1	11		81
25	Sörvilg 1:19, Marielund	Fotskäl		11		73
12	Sörvilg 1:20, Solsäter	Fotskäl	1			69
13	Sörvilg 3:3, Östergård	Fotskäl	1			69
14	Torp 1:2, Björkhem, Gårdakroken	Fotskäl	1		19 BL	69
67A	Torp 1:3	Hyssna	1	11	11 L	89
67B	Torp 1:10	Hyssna	1	11	11 L	89
69A	Torstensred 1:9	Hyssna	1			91
69B	Torstensred 1:15	Hyssna	1	11		91
26	Törestorp 1:2, Skattegård	Fotskäl		11	20 L	73
27	Törestorp 2:1, 3:2	Fotskäl		11	20 L	73
28	Törestorp 5:1, "Ryssa Petters"	Fotskäl		11	20 L	73
15	Uddatorp 2:2, Bredaräng	Fotskäl	1			70
29	Vilg 1:2, Storegård	Fotskäl		11		74
16	Vilg 1:6, Vilgs kvarn	Fotskäl	1			70
30	Vilg 2:3, Vilgsberg	Fotskäl		11		74
31	Vilg 3:4, Bengtsgård	Fotskäl		11		74
17	Vilg 4:3, "Maa-Elins"	Fotskäl	1			70
63	Västerås 1:1	Hajom		11	20 L	84
94	Älmhult 1:7, 1:8, Källemosse	Hyssna	1			98
18	Öjersås 1:5	Fotskäl	1		40 GB	70
108	Önnered 1:1	Hyssna		11	5 BLS	102

FOTSKÄL SN

Mindre bebyggelsemiljö vid Fotskäls kyrka.

Miljön omfattar förutom Fotskäls kyrka de båda Klockaregårdarna samt mangårdsbyggnaden på Kullen.

Fotskäls kyrka med de omgivande f.d. jordbruksfastigheterna är belägna i ett öppet odlingslandskap i Surtans dalgång.

Området är utvärderat i Naturvårdsplanen för Älvborgs län som objekt 20 - Surtan. "Den uppodlade dalgången erbjuder en tilltalande landskapsbild som hittills förskonats från störande exploatering. Ekklädda dalsidor domineras från Fotskäl och ned till Gallåsens brant".

I miljön ingår följande enskilda objekt.

IA. FOTSKÄLS KYRKA, Kyrkogården 1:1

Kyrkobyggnad (1864), bårhus (1962), förrådsbyggnader.

Fotskäls gamla kyrka var till sina äldsta delar från medeltiden. Vid 1800-talets mitt var kyrkan ganska förfallen och en ny byggdes runt den gamla som revs först när den nya stod färdig.

Den nya kyrkan uppfördes i en inte alltför stel Karl Johanstil som skiljer sig något från Sjuhäradssygdens övriga kyrkor. Mest utmärkande är västtornet med sin spirformade lanternin.

Bland inventarierna kan nämnas en dopfunt från medeltiden.

IB. FOTSKÄL 1:12, Klockaregården "Alfreds".

Bostadshus (1826, rest. 1917), uthus.

Välbevarad mangårdsbyggnad utan ekonomibyggnader belägen intill Fotskäls kyrka.

Boningshuset har framkammarstugans planlösning, dock kan ej med säkerhet fastställas huruvida den ursprungligen är uppförd som en sådan eller som en långloftsstuga (se vidare bebyggelsehistorisk utveckling sid 34).

Boningshuset besitter ett mycket stort miljömässigt värde genom sin närhet till Fotskäls kyrka.

IC. FOTSKÄL 1:18, Klockaregården "Birgers"

Bostadshus (1865)

Välbevarad mangårdsbyggnad uppförd i 1 1/2 plan med halvvåningsfönster i form av lunettfönster. Byggnaden lär vara uppförd av ställningsvirke från kyrkobyget. Ladugården som var uppförd 1870 är numera riven.

Boningshuset besitter ett mycket stort miljömässigt värde genom sin närhet till kyrkan.

ID. FOTSKÄL 4:1, Kullen

Bostadshus (1850-1900), källare

Även denna jordbruksfastighet, som tidigare varit frälsehemman, saknar ekonomibyggnader.

Boningshuset är ett välbevarat exempel på den typ av byggnad som uppfördes på stora eller medelstora gårdar efter laga skifte och besitter därmed ett kulturhistoriskt värde.

2. ANNELUND 1:1

Bostadshus (1904), ladugård (1928), uthus, källare/bod.

F.d. torpställe under Törestorp. Boningshuset är enkelstugetyp med eldstad i den tillbyggda förstugan som användes för att koka grismat.

Den välbevarade torpmiljön besitter både kulturhistoriska och miljömässiga kvaliteer. Det intilliggande knektstället Ryssa Petters utgör ett viktigt inslag i miljön.

3. BÖNHULT 3:1, Västergården "Annikas"

Bostadshus (1889), raserad ladugård

En av socknens bäst bevarade västsvenska dubbelhus beläget vid foten av ett skogsklätt lägre bergsområde med ett flackt odlingslandskap framför sig.

Boningshuset besitter ett stort kulturhistoriskt värde genom sin välbevarade exteriör.

4. EDARED 2:6, Mossekullen

Bostadshus (1870), ladugård (1880)

F.d. torpställe som friköptes omkring 1920, beläget norr om Edared i ett småbrutet odlingslandskap.

Mossekullen utgör en av inventeringsområdets mest genuina torpmiljöer, där odlingsmarker, stenhägna, byggnader, vårdträd och fruktträdgård utgör omistliga inslag.

Det f.d. torpstället besitter stora såväl miljömässiga som kulturhistoriska kvaliteer.

5. FOTSKÄL 4:3, Kommunistergården 1:1

Bostadshus (1923-24), församlingshem -sammabyggd med uthuslänga (1923)

F.d. kommunisterbostad beläget centralt i Fotskäls samhälle.

Byggnaden besitter ett visst kulturhistoriskt värde.

6. GREVARED 3:2, Kungagården

Bostadshus (1926), ladugård (1858), redskapsbod, brygghus och vedbod

Välbevarad jordbruksfastighet som varit skattehemman sedan 1500-talet. Anledningen till namnet Kungagården är okänt.

Mangårdsbyggnaden som är av yngre datum besitter ändå ett stort kulturhistoriskt värde genom sin tidstypiska utformning. Till de karaktäristiska detaljerna kan nämnas det brutna taket med det svagt konkava nedre takfallet, frontespiserna, fönstertypen, balkongen samt balkongräckets utformning.

Ladugården är vinkelbyggd med ålderdomlig karaktär. Dess tak är delvis täckt med halm.

Trots att byggnaderna representerar byggnadsskicket vid olika tidsepoker besitter den samlade gårdsmiljön betydande kulturhistoriska värden.

7. GREVARED 7:3, Sunnån

Bostadshus (1851-54), lillstuga (d:o). ladugård (1853)

Laga skifte genomfördes 1852 i Grevared. Samtliga byggnader vid Grevared Sunnån är uppförda i samband därmed. Mangårdsbyggnaden är uppförd i två våningar med framkammarstugans planlösning.

Gårdsmiljön besitter ett betydande kulturhistoriskt värde. Gården är trelängad med en stenmur som avskiljer mangården från fägården. Mangården ligger på en högre nivå och stenmuren tar upp höjdskillnaden. De enskilda byggnaderna har dock genomfått smärre exteriöra förändringar som minskar dess egenvärde.

8. GREVARED 7:6, Grevareds kvarn

Kvarnbyggnad (1888, omb. 1938), mjölnarbostad (1891), f.d. stall

Vid Enån i Grevared har funnits två kvarnar. I dag återstår endast en. Kvarnen om- och tillbyggdes 1938 och har sin prägel från den tiden.

Kvarnmiljön besitter ett visst kulturhistoriskt intresse.

9. HYLTESTEN 1:2, Bengtsgärde

Bostadshus (1864), ladugård (1864 och 1901), källare/bod samt hönhus

Hyltesten är en ensamgård belägen i ett småbrutet, svagt kuperat odlingslandskap i socknens nordöstra del.

Enligt sägen skall en av de män som gjorde uppror mot fogden på Öresten 1483 bott på denna gård. Han dog i samband med häktningen 1486 medan de andra dömdes till döden och deras ägodelar tillföll konungen. Hyltesten omnämns som ett 1/2 mantal kronohemman i den äldsta jordeboken.

Den nuvarande mangårdsbyggnaden är uppförd i två våningar och har parstugans planlösning. Den är såväl exteriört som interiört intakt bevarad och besitter ett mycket stort kulturhistoriskt värde.

Även gårdsmiljön har betydande kulturhistoriska värden.

10. HÖGA 1:12, Hagen

Bostadshus (1935), ladugård (1936), uthus.

F.d. torpställe under Höga Ranagården sedermåra friköpt.

Välbevarad yngre jordbruksfastighet med ett visst kulturhistoriskt och miljömässigt värde genom sitt öppna läge invid landsvägen och Fotskäls kyrka.

11. STRÄTE 1:5

Bostadshus (1938)

Undantagsstuga uppförd intill jordbruksfastigheten Stora Sträte.

Boningshuset som är uppfört i traditionell stil är intakt bevarad och besitter därigenom ett visst kulturhistoriskt värde.

12. SÖRVILG 1:20, Solsäter

Bostadshus (1935), uthus (1937), f.d. hönshus (1937)

Välbevarat egnahem beläget i Fotskäls samhälle.

Boningshuset besitter ett kulturhistoriskt värde genom sin tidstypiska utformning. Till de tidstypiska detaljerna kan nämnas det brutna taket, frontespisen, glasverandan med balkong samt färgsättningen.

13. SÖRVILG 3:3, Östergård

Bostadshus (1838, påbyggt 1885), undantagstuga (1923), ladugård (1870-tal), brygghus mm, redskapsbod, hönshus samt jordkällare (okända byggnadsår)

Jordbruksfastighet med betydande miljömässiga värden belägen i ett odlingslandskap söder om Fotskäls samhälle.

Undantagstugan och brygghuset bildar flyglar till mangårdsbyggnaden. Den senare ligger emellertid utanför den stenmur som avgränsar mangården från fägården. Mangårdsbyggnaden som påbyggdes med en full andravåning 1885 har framkammarstugans planlösning. Ladugården är uppförd i natursten med strukna fogar.

Trots att samtliga byggnader har nyare takmaterial och att mangårdsbyggnaden har en senare farstutillbyggnad på baksidan besitter gården stora såväl kulturhistoriska som miljömässiga kvaliteer.

14. TORP 1:2, Björkhem, Gårdakroken

Äldre bostadshus med tillbyggd stenkällare (1869), yngre bostadshus (1940-tal), ladugård (1869), uthus, garage.

Välbevarat f.d. torpställe under f.d. frälsehemmanet Torp.

Det äldre bostadshuset flyttades från Risboäng i Hajoms socken och uppfördes på sin nuvarande plats 1869. Denna byggnad med den vid ena gaveln tillbyggda jordkällaren samt ladugården besitter ett kulturhistoriskt värde vilket det yngre bostadshuset och uthusbyggnaderna inte gör.

15. UDDATORP 2:2, Bredaräng

Bostadshus (1856, omb. 1909), ladugård (1856, 1896)

F.d. torpställe under Uddatorp Sunnanbäcken vackert beläget på en liten höjdrygg i det öppna odlingslandskapet öster om Surtan.

Boningshuset som är av enkelstugetyp är exteriört välbevarat och besitter därigenom ett visst kulturhistoriskt värde.

16. VILG 1:6, Vilgs kvarn

F.d. mjölnarebostad (1903), kvarnbyggnad (1903, tillb. 1928), uthus, dammbyggnad.

Vilgs kvarn är belägen i skogen norr om Vilgs by, söder om Kvarnsjön. 1903 flyttades mjölnarbostaden från Vilgs by till sin nuvarande plats i samband med att den nuvarande kvarnbyggnaden uppfördes. Sägen hade uppförts 1902 men den är idag helt borta. Vilgs kvarn var den första i trakten som drevs med turbiner. 1928 påbyggdes den andra våningen. Driften var igång fram till 1953 då verksamheten lades ned. Kvarnen är interiört intakt bevarad.

Kvarnmiljön besitter ett visst kulturhistoriskt värde.

17. VILG 4:3 "Maa-Elins"

Bostadshus (omk. 1870, påbyggt 1935), uthus (1970-tal)

Välbevarat f.d. torpställe beläget i skogsmarkerna norr om Vilgs by i ett på torpställen mycket rikt område.

Boningshuset har fått sitt nuvarande utseende vid en ombyggnad 1935 då taket höjdes och halvväningsfönstren kom till.

Genom sitt välbevarade yttre besitter boningshuset ett visst kulturhistoriskt värde.

18. ÖJERSÅS 1:5

Bostadshus (1937), ladugård (1931)

Välbevarad jordbruksfastighet med byggnader av yngre datum. Boningshuset är uppfört i traditionell stil med det västsvenska dubbelhusets planlösning.

Fastigheten är vackert belägen på en åsrygg med härförande utsikt vida omkring.

Området kring Öjersås 1:5 är utvärderat i naturvårdsplanen för Älvborgs län. "Vågersedalens nordvästra sida utgörs delvis av en moränbildning, den s.k. Öjersåsdrumlinen. Dess sluttningar är klädda med ekskog, vilken är av hedkaraktär i de övre delarna men får inslag av hassel och rikare örtevegetation i de nedre delarna".

Följande fastigheter har hembygdsföreningen i Fotskäl utvärderat.

19. DJUPESIK 1:1

Bostadshus, ladugård, källare

Torpmiljö, f.d. sergeantboställe.

20 A Frigärde 1:2

20 A-C. FRIGÄRDE 1:2, 1:3 och 1:6

Frigärde 1:2 - bostadshus I (1858), bostadshus II (1966), ladugård (1951), lathus (1880-90), källare (äldre än 1858), hönhus (1930)

Frigärde 1:3 - bostadshus (1877), ladugård (1906), verkstad (f.d. torpstuga som flyttats hit)

Frigärde 1:6 - undantag (1905)

Frigärde 1:2 har varit förläggargård.

Frigärde 1:3 gamla mangårdsbyggnaden kvar i ursprungligt skick.

Frigärde 1:6 intakt bevarad undantagsstuga.

Samlad bebyggelsemiljö.

20 B Frigärde 1:3

20 C Frigärde 1:6

21. GREVARED 1:5, Pellagård

Bostadshus (1830-40, tillbyggt i vinkel 1925), ladugård (1938), lähhus.

Aldre mindre jordbruksfastighet.

Foto Fotskäls Hembygdsförening ca 1905

22. LARSBERG 2:1, Mejeriet

Mejeri (1897)

Landets äldsta idag verksamma mejeri.

23. GREVARED 3:3 o 4:2, Rygga kvarn

Bostadshus (1865), ladugård (1935), redskapsbod, svinhus (1800-tal), kokhus, kvarn (1885), källare.

Genuin torpmiljö.

24. STRÄTE 2:1, Lilla

Bostadshus (1884), lillstuga (1918 flyttades torpet Böstekullen hit), ladugård (lada o loge 1924 , fähus 1931), vagnsbod (1948).

Mangårdsbyggnaden och lillstugan är två parallellställda nästan identiska hus. Lillstugan är välbevarad.

25. SÖRVILG 1:19, Västergården, Marielund

Bostadshus och uthus (1865 rennov 1938)

Hembygdsföreningens hus.

26. TÖRESTORP 1:2, Skattegård

Bostadshus (1906-07), redskapsbod (1870), ladugård, källare/magasin, vedbod, hönshus.

Fantastisk glasveranda.

27. TÖRESTORP 2:1 o 3:2

Bostadshus (1918-19), ladugård (1881, 1928, 1936), magasin (1870-tal), statarbostad (1909).

Vid laga skifte 1865 sammanslogs Bengtsgården, Esbjörnsgården och Nolgården till en enda fastighet.

28. TÖRESTORP 5:1, Höga slätt, "Ryssa Petters"

Bostadshus (1880-tal, tillb. 1978), ladugård (1880-tal), källare (1880-tal)

F.d. knektställe med en fantastisk stenkällare.

29. VILG 1:2, Storegård

Bostadshus (omk. 1800, omb. 1915), ladugård (1915), brygghus.

Troligen det äldsta huset i socknen.

30. VILG 2:3, Vilgsberg

Bostadshus (1915), flygelbyggnad (1850-1900),
ladugård

Välbevarad flygelbyggnad.

31. VILG 3:4, Bengtsgård

Bostadshus (1874), undantagsstuga, ladugård
(1925 o 1938), magasin

Välbevarad undantagsstuga och magasin.

HAJOM SN

32. KYRKOGÅRDEN 1:1, Hajoms kyrka.

Kyrkobyggnad (medeltida, om- och tillbyggd 1837), klockstapel (1683), bårhus, förrådsbyggnad.

Hajoms kyrka är en tornlös stenkyrka med tresidigt kor. De äldsta delarna härrör från medeltiden.

En omfattande renovering gjordes 1774-75 och bl.a. utförde Henrik Vibäck takmålningar i kyrkan. Kyrkan byggdes om och till mot väster 1837. Vid restaureringen 1929 togs Vibäcks målningar fram. Dopfunten från slutet av 1100-talet eller början av 1200-talet, har den mest fullständiga skildringen av Staffans-legenden i landet.

Klockstapeln på kyrkogården är av trä och har två klockor.

33. Bebyggelsemiljö i Gunnared

Miljön omfattar Gunnareds bebyggelse. Fyra av Gunnareds sex jordbruksfastigheter besitter ett kulturhistoriskt värde. Dessutom ingår en bostadsfastighet uppförd 1937 i miljön.

Bebryggelsen ligger relativt spridd med avskiljande trädridåer i ett småbrutet landskap. Gunnared är beläget vid övergången till skogsmark från det öppna odlingslandskapet vid Surtans dalgångs östra sida.

Mangårdsbyggnaderna är typiska för den bebyggelse som uppfördes efter laga skifte. De är välbevarade och besitter därmed ett kulturhistoriskt värde. Mangårdsbyggnaden på fastigheten Gunnared 1:8 är dock äldre än de senare byggda.

33A. GUNNARED 1:6

Bostadshus (1874), lillstuga, ladugård, uthus (okända byggnadsår)

Välbevarat bostadshus med enkelstugans planlösning utökad med sidokammare och långkök. Denna förändring av enkelstugan var vanlig från och med mitten av 1800-talet i stora delar av Västergötland, där hus-typen uppfördes framförallt på små och medelstora jordbruksfastigheter även vid torpställen.

Den samlade gårdsområdet besitter ett kulturhistoriskt värde.

33B. GUNNARED 1:8

Bostadshus (1830, omb. 1855), ladugård (1939), höns-hus (1942), källare.

Mangårdsbyggnaden är uppförd i två våningar med nattstuga på andra våningen och en sal i hela husets bredd i bottenvåningen. Dessutom finns kök och kammar på det nedre planet, vilket gör att byggnaden närmast är liknande en enkelstuga med sidokammare och långkök som för ovanlighetens skull är uppförd i två våningar. Salens eldstadskomplex med senare tillbyggd kakelugn är ett exempel på den västgötaspis som beskrivits på sid 35.

Mangårdsbyggnaden besitter trots senare tillbyggnader ett stort kulturhistoriskt värde framförallt genom sitt resliga yttre och vackra läge i utkanten av ett öppet odlingslandskap. Den är även utvärderad av hembygdsföreningen.

33C. GUNNARED 1:11

Bostadshus (1937)

Inom bebyggelsemiljön finns ett egnahem uppfört 1937 som genom sitt tidstypiska utseende utgör ett icke oväsentligt inslag i miljön.

33D. GUNNARED 1:13

Bostadshus (1902-03), ladugård (1902-03), hönshus (1940-tal), kokhus (1800-talets senare del)

Mangårdsbyggnaden är ett s.k. västsvenskt dubbels Hus med tidstypiska detaljer och färgsättning. I brygghuset eller kokhuset, som det allmänt benämns i dessa trakter bodde man under tiden som det nya bostadshuset uppfördes.

Den samlade gårdsmiljön med sina välbevarade byggnader och stenhägnader besitter såväl kulturhistoriska som miljömässiga kvaliteer.

33E. GUNNARED 1:14

Bostadshus (1885, ren. 1926), ladugård (1936), lillstuga, hönshus (okända byggnadsår)

Välbevarad jordbruksfastighet med stort miljömässigt värde.

34. ASKERSRED 1:6, Buasjöholm

Bostadshus (slutet av 1800-tal), ladugård (d:o)

F.d. torpställe under Askersred lilleård, ensligt beläget vid Buasjö.

Öppna betesmarker, lövhagar, välvuxna vårdträd och fantastiska stenhägnader bidrar till torpställets stora miljömässiga kvaliteer.

35. BÖLABRON 1:1

Bostadshus (1800-talet), ladugård (d:o), uthus och kokhus (okända byggnadsår)

F.d. torpställe under Nödinge Storegård, kallat Bölabron, beläget i skogstrakterna väster om Surtan. Bostadshuset är av enkelstugetyp och är i stort exteriört intakt bevarat.

Den samlade gårdsmiljön med stenhägnader och omgivande odlingslandskap besitter ett stort kulturhistoriskt värde. Bölabron är även utvärderad av hembygdsföreningen.

36. FRIARED 1:1, Prästgården

Bostadshus (1842), källarbod (förmodligen 1840-tal) ladugård (1900 senare tillbyggt fähus), bostadshus

Prästgården omnämns som 1 mantal kronohemman i 1540 års jordbok. Den har tidigare kallats Mårtensgården förutom prästgården. Den nuvarande mangårdsbyggnaden uppfördes av pastoratet 1842. Den har den för äldre prästgårdar karaktäristisk sexdelade planlösningen med en sal i mitten. Mangårdsbyggnaden har en senare tillbyggd frontespis och balkong.

Prästgården är belägen i Surtans dalsgång inom ett område som är upptaget i Naturvårdsplanen för Älvborgs län p.g.a. sin tilltalande landskapsbild (objekt 20). Även hembygdsföreningen har utvärderat denna fastighet.

37. FRIARED 1:2, Bölabron, Stamps

Bostadshus (1850-80), ladugård (efter 1900), brygghus

F.d. torpställe under Friared Prästgård som tidigare benämnts Bölabron, beläget i skogsbygden väster om Surtan i en på torpbebyggelse rikt område.

Bostadshuset är av enkelstugetyp med senare tillbyggd glasveranda på ena långfasaden och en öppen förstukvist på den andra.

Torpstället besitter ett visst kulturhistoriskt värde, även hembygdsföreningen har utvärderat fastigheten.

38. HAJOM 1:2, Skattegården

Bostadshus (slutet av 1700-talet, ombyggt 1862), källare

F.d. mangårdsbyggnad på Hajom Skattegården belägen i Hajoms kyrkby intill kyrkan. Den har sedanmera använts som undantagsstuga men står idag öde.

Boningshuset skall enligt hembygdsföreningen vara byggd på 1700-talet och kan i så fall ursprungligen varit en långloftsstuga som vid en ombyggnad 1862 fått framkammarstugans karaktäristika (se vidare Bebyggelsehistorisk utveckling sid 36). Vid den ombyggnaden eller möjligen en senare företagen ombyggnad, har byggnaden fått rika utsmyckningsdetaljer i form av lövsågade takfotsbräder, vindskivor, fönsteromfattningar och panelavslutning. Dörren är en äldre pardörr av planktyp med fiskbensmönster. En del av den äldre portalen är bevarad.

Byggnaden besitter genom sitt välbevarade yttre ett stort kulturhistoriskt värde. Även hembygdsföreningen har utvärderat den.

39. HAJOM 1:12, Eneberg

Bostadshus (1860-70), del av ladugård (1907)

F.d. torpställe under Hajom Skattegården beläget intill den äldre vägsträckningen mellan Skene och Hyssna.

Boningshuset är en omålad tvårumsstuga med nyckelhålsveranda vackert beläget på en kulle omgiven av resliga värdträd.

Torpet besitter genom sitt välbevarade yttre ett stort kulturhistoriskt värde.

40. HAJOM 3:3, Prästgård

Bostadshus (1940-tal), ladugård (1938), undantag (1840), uthus

Fastigheten är belägen i Hajoms kyrkby och utgör den nordligaste gården. Hajom prästegård omnämns i den äldsta jordeboken som ett frälsehemman dock är anledningen till namnet obekant.

Laga skifte genomfördes 1837 i Hajoms kyrkby och då skall, enligt hembygdsföreningen, undantagsstugan till denna fastighet ha flyttats till sin nuvarande plats. Dock har den inga byggnadsdetaljer som tyder på mycket hög ålder utan den är typisk för tiden kring 1840 och senare. Undantagsstugan har den utvidgade enkelstugans planlösning med kammar intill förstugan och långkök.

Undantagsstugan är den enda byggnaden på fastigheten som har ett kulturhistoriskt värde, den är även utvärderad av hembygdsföreningen.

41. HEDE 1:2, Fänriksgården

Bostadshus (1923), undantagsstuga (1920-tal), ladugård (1911), magasin (1880-tal), garage

Mangårdsbyggnaden på Fänriksgården utgör ett välbevarat exempel på ett yngre reverterat bostadshus uppfört med svagt jungenginfluerade detaljer.

Byggnaden besitter tack vare sitt välbevarade yttre och karakteristiska färgsättning ett kulturhistoriskt värde. Dessutom utgör den samlade gårdsbebyggelsen, vackra värdträd och stenhägnader väsentliga inslag i miljön.

42. HJORTTORP 1:2, Hede

Bostadshus (1875), ladugård (1874), brygghus (1870-tal), garage

Byggnaderna på fastigheten uppfördes i samband med laga skifte 1875.

Mangårdsbyggnaden är en s.k. framkammarstuga med senare tillbyggd glasveranda som i sin tur byggs på med en andra våning.

Trots smärre exteriöra förändringar besitter gårdsmiljön ett visst kulturhistoriskt värde.

43. HJORTTORP 2:4, Nedergård, Hjorttorps gamla kvarn

Kvarnbyggnad (1868)

Hjorttorps kvarn är uppförd i natursten av varierande storlek. Kvarnen var i drift fram till 1915 och har sedan dess enbart användts i samband med andra världskriget. Ett par stenar samt en axel av ek finns bevarade.

Kvarnbyggnaden utgör ett illustrativt exempel på en typ av verksamhet som var mycket mer lokalt bunden, vid den tid då den var i drift, än vad den är idag. Kvarnbyggnaden är även utvärderad av hembygdsföreningen.

44. HJORTTORP 4:8

Bostadshus (1920), uthus (1920)

Välbevarad bostadsfastighet uppförd 1920 i en traditionell stil.

45. HJORTTORP 5:2.

Bostadshus (omkr. 1900) uthus , smedja (1920).

Välbevarad bostadfastighet uppfört efter sekelskiftet 1900 i en traditionell stil.

Boningshuset besitter ett miljömässigt värde genom sitt läge invid landsvägen mellan Skene och Hyssna.

46. KURSE 1:12, Aspetorp.

Bostadshus (1923, tillbyggt 1971) garage/gäststuga (1970-tal).

På platsen för ett soldattorp uppfördes ett nytt boningshus 1923 med konsekvent genomförda nationalromantiska stildrag. Till de karaktäristiska detaljerna hör husvolymerna, fönstertypen, förstukvisten, den utkragade övervåningen samt den tjärade trädelen.

Byggnaden besitter ett kulturhistoriskt och arkitekturhistoriskt värde.

47. MOSSABERG 1:4, Långelid.

Bostadshus (1923) äldre källare tillbyggd på 1920-talet.

Torpställe under Mossaberg beläget invid den äldre vägsträckningen mellan Skene och Hyssna. Platsen har varit rastställe mellan gästgivargårdarna i Skene och Bonared. Källaren är från den tiden medan bostadshuset är av yngre datum, dock välbevarat och representativt för sin tids enklare bebyggelse.

48. MÖLNBACKA 3:1, Lillegård.

Kvarnbyggnad (1875), såg (ca 1975), mjölnarbostad (1925).

Kulturhistoriskt värdefull kvarnbyggnad uppförd helt i natursten med strukna fogar. På platsen har funnits kvarn sedan lång tid tillbaka, men verksamheten utökades i samband med att den nuvarande kvarnen och dammanläggningen uppfördes. Den nuvarande sågbyggnaden uppfördes omkring 1945 efter det att den gamla brann ned. Anläggningen är fortfarande i drift. Mjölnarbostaden bör funktionellt samman med anläggningen men saknar kulturhistoriskt egenvärde.

Kvarnen är även utvärderad av hembygdsföreningen.

49. MÄLLBY 2:6, Kulla Annas ryggåsstuga.

Bostadshus (1750-1850) vedbod (yngre datum).

Kulla Annas stuga är den enda bevarade byggnaden inom inventeringsområdet som minner om de äldre byggnadstyper som förekommit i dessa trakter.

Stugan är ett exempel på ett sydgötiskt hus med endast ett häbbare (framhäbbare), en variant av det sydgötiska huset som inte blev helt ovanlig bland mindre bemedlade ända fram till 1800-talets mitt. (Se vidare Bebyggelsehistorisk utveckling sid 32).

Mällby är en by med många av de äldre karaktärsdragen kvar. Bebyggelsen ligger väl samlad invid foten av en liten höjd i Surtans dalgång. Även Kulla Annas stuga har ett mycket karaktäristiskt läge i byn. De mindre bemedlade eller obemedlade fick uppföra sina stugor lite avsides. Kulla Annas stuga ligger uppe på höjden på väg till utmarkerna och den syns ej förrän man är alldeles in på, medan Mällbys bebyggelse syns vida omkring.

Kulla Annas stuga besitter trots brister, ett omistligt kulturhistoriskt värde. Hembygdsföreningen har utvärderat stugan.

50. NÖDINGE 1:1, Kullagården, undantagsstuga.

Undantagsstuga (1850-1900).

Välbevarad undantagsstuga belägen strax söder om den övriga gårdsbebyggelsen, invid landsvägen mellan Hajom och Fotskäl. Stugan har en tid varit hanelsbod.

51. NÖDINGE 2:1, Andersgården.

Bostadshus I (1869), bostadshus II (1905), ladugård (1869).

Nödinge Andersgård är vackert belägen i Surtans dalgång. Den har den utskiftade gårdens karaktäristiska läge - ensamt vid kanten av skogsbronnet. I Nödinge by genomfördes laga skifte 1869, i samband därmed uppfördes mangårdsbyggnaden på Andersgården. Den är i 1 1/2 plan och har dubbelskifteplanlösning. Det är den bäst bevarade mangårdsbyggnaden inom inventeringsområdet som åskådliggör de nya stilideal som gör sig gällande vid denna tid. Lunettfönstren, panelen, fönsteromfattningarna, oljefärger, blindfönster tillhör de karaktäristiska detaljerna. Även ladugården är från tiden vid skiften och utgör ett värdefullt inslag i den kulturhistoriskt intressanta miljön som dock störs av bostadshus nr II, som är förändrat.

52. NÖDINGE 7:4, Ålkistekullen.

Bostadshus (1846, ombyggt 1934) ladugård (1930-tal) jordkällare (äldre datum).

F.d torpställe under Nödinge Backagården, som fått sin karaktär vid 1934 års ombyggnad.

Byggnaderna besitter tillsammans med de omgivande odlingsmarkerna och stenhägnaderna ett visst kulturhistoriskt värde.

53. SÖDERBACKA 1:11, Svedjan eller Berntssons.

Bostadshus (omkr. 1850).

F.d torpställe under Söderbacka som har haft inte mindre än nio torpställen på sina marker. Intill detta torp fanns tidigare ytterligare tre torpställen men dessa är helt utplånade idag. Svedjan tillhör inventeringsområdets mest intressanta och bäst bevarade torpställen. Boningshuset är en såväl extrört som interiört intakt bevarad ryggåsstuga. Även markerna kring torpet har kvar något av sin forna karaktär med stenhägnader och odlingsrören.

Torpet besitter ett mycket högt såväl miljömässigt som kulturhistoriskt värde. Även hembygdsföreningen har utvärderat torpstället.

Följande fastigheter har hembygdsföreningen i Hajom utvärderat.

54. BÄRRED 1:3, Västerlid.

Bostadshus (omkring 1850), ladugård (omkring 1900).

Mycket välbevarad torpmiljö.

55. HAJOM 2:3, Granlid.

Bostadshus (1850-1900).

Mycket välbevarat bostadshus.

56. HJORTTORP 1:6, Hede.

Bostadshus (omkr. 1850), ladugård (1975), del av g:a ladugården (omkr. 1850).

Väl bevarad gammal miljö.

57. HJORTTORP 1:11, Hedbodal.

Bostadshus, källarbod, ladugård (byggnadsår omkring 1850).

Ett gammalt torpställe som bör bevaras.

58. HJORTTORP 4:6, Åkagården.

Bostadshus (1824), ladugård (1932).

Väl bevarad gårdsmiljö.

59. HÄRSÅS 1:7, Källäng.

Bostadshus (1865, tillb. 1922), ladugård (början av 1900-talet), hönshus, svinhus.

Väl bevarad gårdsmiljö.

60. KURSE 1:4.

Bostadshus (1774, ren. 1855, tillb. 1875), ladugård (1855), f.d. magasin, vagnsbod och lärarinnebostad (1860).

Säregen byggnadsstil, stilen på huset får ej förändras.

61. MÄLLBY 3:23, Hulan.

Bostadshusen (byggår okänt), ladugård, källare, vedbo.

Välbevarad torpmiljö.

62. NÖDINGE 6:2, Haggården.

Bostadshus (1895), ladugård (1895), magasin, undantag, hönshus.

Undantagsstugan är välbevarad och har därför ett betydande kulturhistoriskt värde.

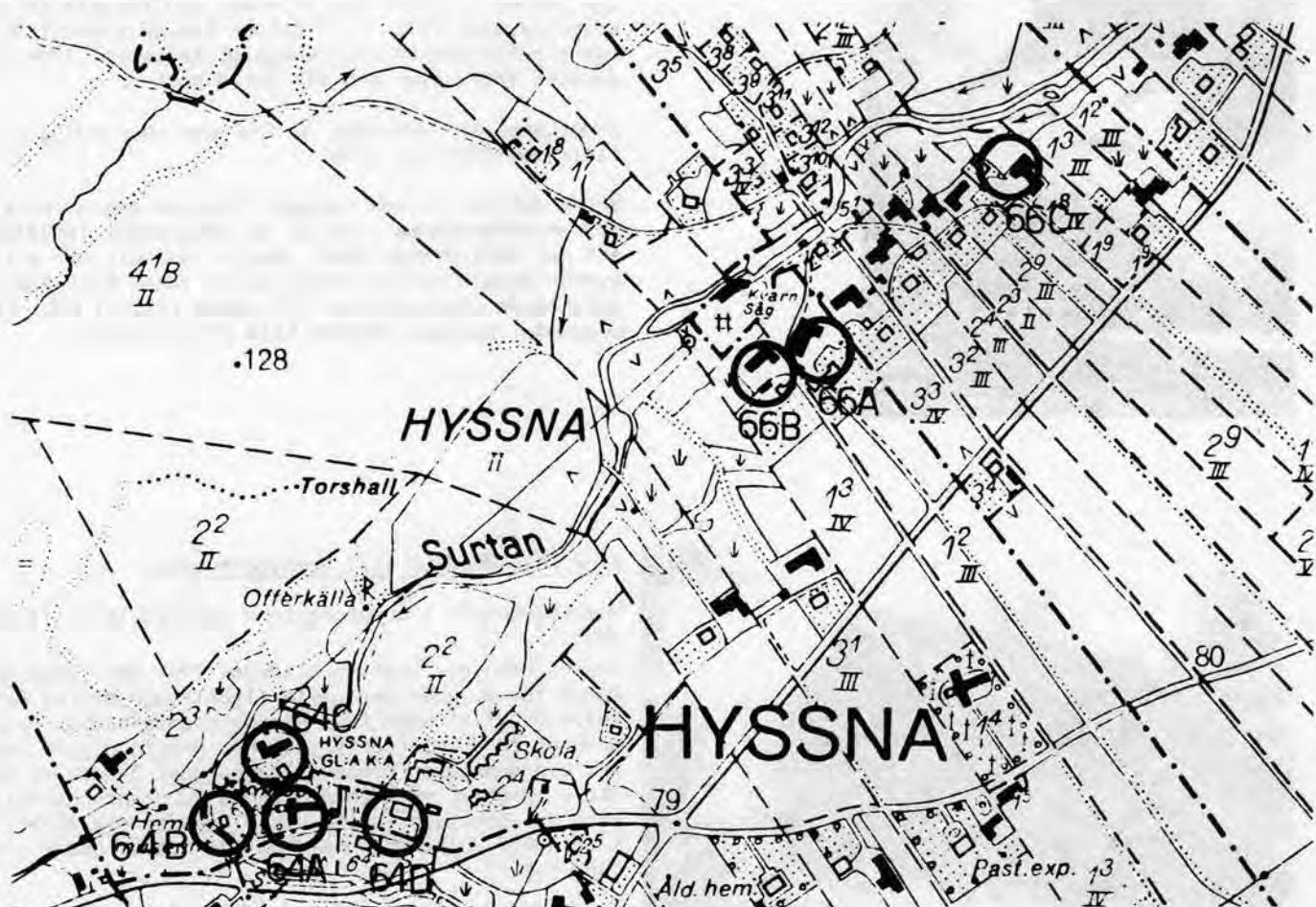
63. VÄSTERÅS 1:1.

Bostadshus, vävstuga, ladugård, vedbok, källare (slutet av 1800-talet).

Torpmiljö med flera välbevarade byggnader än bostadshuset. Vävstugan användes för sitt ändamål tills för några år sedan.

HYSSNA SN

64. Bebyggelsemiljö vid Hyssna gamla kyrka.

I bebyggelsemiljön ingår förutom Hyssna gamla kyrka även skolan, hembygdsmuseet och den enda kvarvarande jordbruksfastigheten i Hyssna by.

Kyrkan är belägen på en liten kulle, som i hästskoform kringflytes av Sutan. Invärd kyrkan finns en stenvalvsbro som byggdes 1835 och var i allmänt bruk fram till 1952 då en ny dragning av vägen gjordes. Bron är utvärderad i länsmuseets kulturhistoriska inventering av broar i Älvsborgs län, där bron har prioriterats i högsta klassen. Bron förvaltas numera av hembygdsföreningen.

Det kulturhistoriskt intressanta bebyggelsemiljöområdet sammanfaller med ett område som anses vara skyddsvärt ur natursynpunkt, vilket är redovisat i Naturvårdsplanen för Älvsborgs län, där följande omdöme givits:

" Vid Hyssna finns ett stort isälvsdelta. Deltat saknar i stort sett tydliga detaljformer och endast vid Hyssna gamla kyrka framträder distalbranten tydligt. Sutan har ett forsande lopp förbi kyrkan och landskapet i denna del av deltat är mycket vackert."

Samtliga kulturhistoriskt värdefulla byggnader inom denna miljö har även utvärderats av hembygdsföreningen.

64 A. KYRKOGÅRDEN 1:1. Hyssna gamla kyrka.

Kyrkobyggnad (1100-tal, tillb. 1728, 1772) bårhus (1700-talets mitt, ren. 1951) stiglucka.

Kyrkobyggnad uppförd i sten med murar av ansenlig tjocklek. Kyrkan är av medeltida ursprung. Under 1700-talet genomfördes ett flertal om- och tillbyggnader. Vapenhuset byggdes 1702, koret 1728, det väldiga tornet i väster med en enkel och karaktäristisk spira byggdes 1772. 1777 byttes takbeklädnad från tjärstruket ekspån till enkupigt lertegel. 1784 uppmurades sakristian och den östra porten.

Innertaket är tunnvälvt av trä med rika målningar. tillkomna 1696 och 1730.

Sedan den nya kyrkan invigts fick den gamla förfalla. Vid en kyrkostämma i början av 1900-talet föreslogs att det fallfärdiga taket skulle tas bort och att kyrkan endast skulle bestå som en ruin. Dock kom en omfattande restaurering till stånd 1922-23 och kyrkobyggnaden räddades därmed till eftervärlden.

64 B. KYRKOGÅRDEN 1:1. Hembygdsmuseum.

Hembygdsmuseum (ursprungligen uppförd 1801, flyttat 1948).

Hyssna hembygdsförening bildades 1947 och redan året därpå förvärvades den gamla flygelbyggnaden på Getekulla och flyttades till sin nuvarande plats. Byggnaden är en enkelstugetyp och har ursprungligen använts som tionsdemagasin och som drängstuga. Byggnaden är i stort identisk med den som fanns på ursprungsplatsen dock har interiört skett vissa omändringar så att den idag åskådliggör en enkel familjs bostad under 1700-1800-talet.

Byggnaden har ett stort miljömässigt värde genom sitt vackra läge på den lilla ön i Surtan intill stenvalvsbron.

64 C. Hyssna 2:2, Stomsberg.

Boningshus (början 1800-talet) ladugård (1920-talet) källare och snickarbod (okänt byggnadsår).

Byggnaderna är de enda som är kvar på ursprunglig plats i Hyssna by. Boningshuset är en s.k framkammarstuga som tyvärr har genomgått en kraftig exteriör förändring. Fasaden har kläts in med eternitplattor vilket ur kulturhistorisk synvinkel minskar dess värde. Dock har byggnaderna ett stort miljömässigt värde genom sin närhet till kyrkan.

64 D. HYSSNA 2:4 och 6:4, skola f.d lärarbostad.

Skolbyggnad (1882), f.d lärarbostad (1929) uthus (1920-tal).

1842 kom folkskolestadgan och redan den 11 maj samma år fattades ett enhälligt beslut "att ett skolehus för Hyssna sockens räkning skulle uppföras på den plats där den nu försålda fattigstugan stått". 1846 var den första skolbyggnaden färdig att tas i bruk. Under årens lopp byggdes den till ett flertal gånger innan man 1882 ansåg att det var bättre att bygga nytt än att bygga till den gamla skolan än en gång. Skolan från 1882 finns bevarad om än exteriört förändrad.

Skolbyggnaden och den f.d lärarbostaden har ett miljömässigt värde genom sitt nära läge intill kyrkan.

65. HYSSNA 1:4, 1:5. Hyssna nya kyrka.

Kyrkobyggnad (1907) bårhus (1964) kyrkstall (1909-10).

Vid mitten av 1850-talet blev den gamla kyrkan för trång och tanken att bygga en ny kyrka slog rot. Dock dröjde till 1905 innan kyrkobygget kom igång.

Kyrkan fick ett dominerande läge på slätten, vilket var en önskan som bl.a kommer till uttryck i komminister Vinbergs skrivelse från år 1879, där han föreslog att kyrkan borde ligga på en plats, "från vilken man har en vidsträckt utsikt, och vilken kan ses från den vackra slätten och icke, såsom nu är fallet, ligga inklämd mellan berg och sandåsar."

Kyrkan invigdes 1907. Ritningarna gjordes av arkitekt Adrian Peterson. Kyrkan är uppförd i gråsten med vitslammat spritputs. Taket är täckt med ståndfalsad svartmålad plåt. Kyrkan är uppförd i gotisk stil med spetsbågfönster.

66. BEBYGELSEMILJÖ - MELLTORPS BY.

Centralt i Hyssna socken i det öppna odlingslandskapet i Surtans dalgång ligger Melltorps by. Namnet kommer från det geografiska läget mellan Hyssna och Klatebergs byrar. Idag är även bebyggelsen från dessa byar inordnade i den strikt anordnade bebyggelsen på rad vid Melltorps by. Boningshusen är riktade åt sydost, mot den nya kyrkan, ekonomibyggnaderna mot Surtan. Samtliga skiften på Hyssnaslätten är väldigt långa och smala.

Melltorps kvarn och såg ligger centralt i byn intill Surtan. På platsen har sedan urminnes tider funnits kvarn och sedan 1850 även såg. Den nuvarande kvarn- och sågbyggnaden är uppförd 1852, den om- och tillbyggdes 1933. Kvarnen lades ned 1981. Kvarn och sågsläggningen utgör ett viktigt inslag i bebyggelsemiljön.

Av tretton fastigheter besitter tre ett kulturhistoriskt egenvärde. Även hembygdsföreningen har tillmätt dessa fastigheter ett kulturhistoriskt värde. Hembygdsföreningen har dessutom utvärderat Klateberg 4:6 som dock har genomgått en omfattande såväl exteriör som interiör renovering som har minskat byggnadens kulturhistoriska egenvärde. De övriga har ett mycket stort miljömässigt värde och från länmuseets sida finns en önskan om att dessa byggnader inte förvanskas, dvs karaktärsdragen bör bibehållas och om möjligt bör byggnaderna återställas i ursprungligt skick.

66 A. HYSSNA 1:2. Högen.

Bostadshus (1855 tillb. 1912) handelsbod (1905-07) ladugård (1886-87, tillb. 1942) oljebod.

Boningshuset är uppfört 1855 men ändrade karaktär vid en om- och tillbyggnad 1912 då det ursprungliga dubbelradhuset byggdes till med två vinkelbyggnader åt sydost.

På gården har funnits en handelsbod som ursprungligen var inrymd i boningshuset, därefter i en affärslokal öster om boningshuset för att slutligen 1907 inrymmas i den idag bevarade handelsboden. Lanthandeln var Marks härrads äldsta, kanske även sjuhäradsbygdens äldsta. Den lades ned 1968 och hade då varit igång i 122 år. Verksamheten startades samtidigt som ett visst mått av näringsfrihet infördes 1846 som innebar att det var möjligt att idka handel även på landsbygden och inte enbart innanför städernas tullar.

Anders Jonasson som startade handelsboden, var redan tidigare förläggare för spinnrocksvavarare. Gården är den äldsta förläggargården i Hyssna socken.

Den samlade gårdsmiljön besitter såväl stora miljömässiga som kulturhistoriska kvaliteter.

66 B. HYSSNA 1:3. Högen.

Boningshus (1809 eller 1822) snickarbod/brygghus (1909 tillb. 1923) ladugård (1926).

Gården utgör den andra gården på Högen och har liksom den förra varit skattehemman sedan 1500-talet, då liksom nu var det två brukningsenheter på Högen.

Mangårdsbyggnaden är en s.k långloftsstuga som genomgått den för bygden typiska utvecklingen, (se vidare beskrivning på sidan 34).

Ladugården bröt tidigare från det karakteristiska mönstret i Melltorps by genom att den låg framför boningshuset men då en ny ladugård uppfördes 1926 placerades den enligt det gängse mönstret bakom mangårdsbyggnaden invid Sutan.

Gården besitter ett stort miljömässigt och kulturhistoriskt värde.

66 C. MELLTORP 1:8. Smedsgården.

Boningshus (slutet av 1700-talet), ladugård (1875).

Mangårdsbyggnaden är förtjänstfullt renoverad. Det är en s.k långloftssuga i två våningar med två nyckelhålsverandor (skunkar) och ett välvvt tak i storstugan. Exteriört är byggnaden intakt bevarad. Boningshuset är det äldsta huset i Melltorps by, kanske även i socknen. Gården har brukats av samma släkt sedan 1690.

Smedsgården besitter ett mycket stort kulturhistoriskt värde.

67. BEBYGGELSEMILJÖ I TORPS BY.

På 1890-talet genomfördes laga skifte i Torps by. Innan skiftet fotograferades byn av S.Welin.

Den bebyggelse som uppfördes efter skiften var av en helt annan typ än den som fanns tidigare. Högloftsstygorna som boningshus försvann, ekonomibyggnaderna sammanfördes till några enstaka längor istället för ett flertal byggnader - en för var funktion - vilket var allmänt förr.

Trots skiften har Torps by kvar karaktären av klungby. Gårdarna glesades endast ut något.

TVÅ boningshus (fastigheter) besitter ett kulturhistoriskt egenvärde, dessa har även utvärderats av hembygdsföreningen.

Det öppna jordbrukslandskapet kring Torps by har dessutom utvärderats i Naturvårdsplanen för Älvsborgs län där en önskan om att den vackra jordbruksbygden skall få bibehålla sin karaktär, framförs.

67 A. Torp 1:3.

Bostadshus (1837, ombyggt 1920) ladugård (1902-03) uthus/källare.

Välbevarad jordbruksfastighet belägen centralt i Torps by. Byggnaderna berördes ej av laga skifte 1892 utan de ligger kvar på ursprunglig plats.

Mangårdsbyggnaden var ursprungligen en långloftstuga som byggdes om- och till 1920, vinkelbyggnaden liksom den tidstypiska glasverandan tillkom då.

Ladan och logen som är en del i den nuvarande ladugårdslängan lär enligt uppgift vara byns äldsta byggnad.

Torp 1:2 och Torp 1:3 har varit kronofogdeboställe och är sedan 1650-talet släktgårdar. De äldsta köpebrevet som finns bevarat är daterat 5/5 1569 då köptes gården för 80 mark örtugar och 1 silver-sked vägande 3 lod.

Gården besitter ett kulturhistoriskt och miljömässigt värde.

67 B. Torp 1:10.

Boningshus (1836, ombyggt 1907).

Boningshuset var tidigare mangårdsbyggnad till en jordbruksfastighet men avstyckades i samband med att ett nytt boningshus uppfördes 1958 på fastigheten.

Det gamla boningshuset är måhända en långloftsstuga som byggdes om 1907 och fick då framkammarstugans planlösning.

Boningshuset är beläget på ursprunglig plats i Torps by och berördes således inte av någon flyttning i samband med laga skifte 1892.

Boningshuset har genomgått smärre exteriöra förändringar däribland plåttak, men besitter ändå ett stort miljömässigt värde.

68. MINDRE BEBYGGELSEMILJÖ VID VÄSTRA STRANDEN AV LILLA HÄLSJÖN.

På Backa och Bua hemman fanns det vid sekelskiftet 1900, 7 torpställen belägna tätt intill varandra vid västra stranden av Lilla Hålsjön, av dessa var två soldattorp. Räknar man dessutom med torpställena Mexiko och Jeriko var det totala antalet uppe i nio. Av dessa återstår endast fyra, varav tre besitter ett kulturhistoriskt värde. Även hembygdsföreningen har utvärderat dessa.

I Naturvårdsplanen för Älvborgs län är det kulturhistoriskt intressanta bebyggelseområdet samt ett större område utvärderat som ett naturskönt terrängavsnitt vid Lilla och Stora Hålsjön.

68 A. BUA 1:6

Bostadshus (1876) ladugård (1876) f.d fattigstuga (1860-tal).

Bostadshuset och ladugården åskådliggör den typ av bebyggelse som var karaktäristisk för torpen under 1800-talets senare del. Boningshuset är av enkelstugetyp med en senare tillbyggd öppen veranda med lövsågeriarbeten samt en tillbyggnad på baksidan. Ladugården är timrad och har det för trakten så karaktäristiska utskottet.

Den tredje byggnaden på fastigheten har senare tillköpts. Den var ursprungligen Bua rotes fattigstuga. 1868 indelades socknen i fattigvårdsrotar, vilket innebar att varje röte för sig fick klara sina problem med fattigvården, tidigare hade det varit en angelägenhet för hela socknen.

Stugan är en enrumsstuga (med gavelingång) med en tillbyggd svalgång i resvirke. Idag har byggnaden spåntak dock skall detta bytas mot enkupigt lertegel.

Den f.d fattigstugan besitter ett mycket stort kulturhistoriskt värde och det intilliggande torpet utgör ett viktigt inslag i miljön.

Bua rotes f.d. fattigstuga

68 B. HÅLTORP 1:1. Håltorpet.

Boningshus (1870-tal) ladugård (1910-tal) kokhus och jordkällare.

Torpstället här ursprungligen varit Bua rotes soldattorp. Boningshuset har en enkelstugas planlösning dock med en senare tillbyggnad på baksidan.

Miljön runt torpet har kvar sin ursprungliga prägel, med ekonomibyggnader, inägor och stenmurar. Soldattorpet är mycket vackert beläget vid Lilla Hålsjöns västra strand.

Miljön besitter ett stort kulturhistoriskt värde.

69. MINDRE BEBYGGELSEMILJÖ VID TORSTENSRED.

Miljön omfattar två jordbruksfastigheter belägna i norra skogsbygden vid Porsjön.

Enligt sägen var Torstensred en av bygdens två gårdar där det steg rök även efter digerdöden dvs man klarades sig från den förödelse som sjukdomen spred på 1300-talet. Ett antal odlingsrören norr om gården är möjliga från tiden före digerdöden.

Törstensred omnämns som kronohemman 1635 men köptes till skatte 1756.

Torstensred består av två jordbruksfastigheter och ett flertal torpställen.

De två jordbruksfastigheterna är belägna intill varandra. Båda besitter ett kulturhistoriskt värde. Hembygdsföreningar har utvärderat Torstensred 1:15.

69 A. TORSTENSRED 1:9.

Bostadshus (1892) ladugård (loge och lada 1860-tal, fähus 1924) kållare, vägnsbod (1950-tal).

Boningshuset har det västsvenska dubbelhusets planlösning och är typiskt för den bebyggelse som uppfördes i slutet av 1800-talet, efter laga skifte. I Torstensred skedde dock skiftet relativt tidigt, 1832, och det nuvarande boningshuset ersatte ett äldre. Gården ligger kvar på den ursprungliga byplatsen.

Vid ladugården finns en fungerande tröskvandring.

Gården besitter såväl kulturhistoriska som miljömässiga kvaliteter.

69 B. TORSTENSRED 1:5.

Bostadshus (1832) ladugården, hus.

Då laga skifte genomfördes 1832 flyttades boningshuset till sin nuvarande plats. Byggnaden var då ca 50 år gammal, dvs den var ursprungligen uppfört på 1780-talet.

Boningshuset har dock genomgått vissa exteriöra förändringar i form av trelufts fönster, farstutillbyggnad, öppen veranda samt ny skorsten. Trots det besitter boningshuset, med sitt öppna läge i landskapet, ett stort miljömässigt värde.

70. MINDRE BEBYGGELSEMILJÖ VID NORDBACKA.

Bebyggelsemiljön omfattar de två Nordbackabårdarna som tillsammans utgör en intressant miljö ur många synvinklar. I Naturvårdsplanen för Älvborgs län är Nordbacka och markerna norrut mot Ängelycka utvärderat som ett område med högt naturvärde p.g.a kommunens största bokbestånd. Strax väster om Nordbacka växer lundvegetation med ek, lind och hassel. Vid Nordbacka finns betesvall i en gammal odlingsmark med ek, bok och i fuktigare partier ask och al. Området har ett stort värde för friluftslivet.

Området är även omnämnt i Gunnar Arnborgs bok Stenmur'n. Fägatan mellan de två gårdarna omnämns som ett exempel på "ena gata" kantad med präktiga murar. Från början av 1800 till 1870-talet gjordes där väldiga arbeten med att röja sten ur åkrarna och lägga stenmurar, som vi ännu kan beundra utmed fägatan och runt lyckor och betesmarker.

Till sist tillmäts även bebyggelsen ett värde. De båda gårdarna besitter ett kulturhistoriskt värde trots att båda har genomgått smärre exteriöra förändringar. Byggnaderna är även utvärderade av hembygdsföreningen.

70 A. NORDBACKA 1:2.

Bostadshus (början av 1800-talet) lillstuga (slutet av 1800-talet). Jordkällare, verkstad (1970-tal).

Nordbacka omtalas 1635 års jordebok såsom ett kronohemman men 1761 köptes det för 100 daler silvermynt och blev därmed skattehemman.

Det äldre bostadshuset har framkammarstugans planlösning. Mangårdsbyggnaden och lillstugan har nyligen genomgått en ytter och inre upprustning. I samband därmed har båda byggnaderna fått nya tillbyggnader med tillhörande verandor. Trots det har den samlade gårdsmiljön ett kulturhistoriskt värde.

70 B. NORDBACKA 1:3.

Bostadshus (1897, mod. 1942) lillstuga (1898) ladugård (1940) källare.

Lillstugan låg tidigare alldeles norr om den nuvarande mangårdsbyggnaden och var då huvudbyggnad. 1897 byggdes den nuvarande mangårdsbyggnaden, som är en s.k salsbyggnad. 1898 flyttades lillstugan till sin nuvarande plats.

Gården besitter ett mycket stort miljömässigt värde, dock inverkar taklätta på mangårdsbyggnaden negativt på det kulturhistoriska värdet.

Fastigheten har en strålande utsikt över Surtans dalsgång.

71. BACKA 2:3. Torpet Petersburg.

Ladugård (1700-tal).

Ladugården är den enda bevarade byggnaden vid torpet Petersburg. Endast en gammal apel talar om var boningshuset en gång legat.

Ladugården är belägen i utkanten av Backas betesmarker, karaktäristiskt vid skogsbrunnen. Kulturlandskapet mellan skogsbrunnen och Backa by är mycket tilltalande. Det är svagt böjlade betesmarker med inslag av lövträdesdungar. Området är mycket rikt på stenhägnader.

Ladugårdens stenväggar är en del av stenmuren vid skogsbrunnen. Ena längsidans fasad fortsätter i en stenmur åt öster och den andra längsidans fasad fortsätter i en mur åt väster. Ladugårdens tak är täckt med spån.

Byggnaden liksom det omgivande kulturlandskapet besitter ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Både ladugården och stenmurarna har utvärderats av hembygdsföreningen.

72. BLÄSEBO 1:1, Bergslätt, "Snickars".

Boningshus (omkr. 1900) ladugård med snickareverkstad (omkr. 1900).

F.d torpställe under Bläsebo som tillkommit omkring 1900.

Torpmiljön är relativt välbevarad och besitter därmed ett visst kulturhistoriskt värde.

73. BONARED 1:23, "Centralen", Bergsäter.

Bostadshus (1800-tal, omb. 1930-tal), uthus.

Boningshuset är ursprungligen uppfört någon gång på 1800-talet men byggdes om totalt på 1930-talet. Det har idag ett kulturhistoriskt värde genom sina tids-typiska 1920-30-tals detaljer.

Byggnadens historia är också intressant. Ursprung-ligen användes det som soldattorp efter ombyggnaden har det används som telestation, därav namnet "Cen-tralen"

74. BONARED 3:4, Västergård.

Bostadshus (1877) lillstuga (1881) kokhus (1881) ladugård (1906-08) vedbod (1930-talet) hönshus (1933) garage (1970-talet).

Gården är ett typiskt exempel på den bebyggelse som uppfördes efter laga skifte på de medelstora gårdarna. De smala rödmålade framkammarstugorna ersattes av bredare byggnader s.k dubbelradhus i 1 1/2 våning, målade med ljusa färger företrädesvis vitt med kulör-starka fönsterbågar och foder.

Trots betongpannor och några ospröjsade fönster till-hör gården en av socknens bäst bevarade mangårds-byggnader från denna tid.

Bonared tillhör ett av bygdens mest stenmursintensiva områden. Muren mellan Västergårdarna är omkring 1500 meter lång. Den sträcker sig från Surtan i en böljande stigning upp till en ekhage ovanför gården.

Gården har såväl kulturhistoriska som miljömässiga värden.

75. BUA 1:8, Bengtsgård.

Bostadshus (1936) garage.

Välbevarad bostadsfastighet karaktäristisk för 1920-och 30-talets egnahemsbebyggelse. Bland de tids-typiska detaljerna kan nämnas det brutna taket, varav det nedersta takfallet har en svag konkav lutning, frontespisen, balkongen, fönstertypen samt färgsättningen.

Genom sitt tidstypiska yttre besitter boningshuset ett kulturhistoriskt värde.

76. BRANDSKOG 1:15, Granslätt.

Bostadshus (1935) ladugård (1935).

Småbruk uppfört på Brandskogs utmarker. Platsen har varit bebyggd sedan i början på 1800-talet.

Boningshuset är av yngre datum men genom sitt tids-typiska yttre besitter det ett visst kulturhistoriskt värde. Till de tidstypiska detaljerna kan nämnas det brutna taket, frontespisen, fönstertypen samt den öppna verandan med balkong.

77. GETAKULLA 1:1, Nytorp.

Bostadshus (1860-70).

Välbevarat torpställe beläget intill vägen mellan Hyssna och Sätila.

Boningshuset är en intakt bevarad enkelstuga med nyckelhålsveranda.

78. HYSSNA 3:3, Sanden, prästgården.

Prästgård (1921-22) uthus (1924).

Tidigare var Getakulla prästens boställe men 1921-22 uppfördes en ny prästbostad intill den nya kyrkan.

Byggnaden är uppförd med svagt klassiserande stildrag som framförallt kommer till uttryck i fasadkompositionen, det valmade taket, de halvcirkelformade takcuporna, hörnpilastrar samt takfotens utformning.

Byggnaden besitter genom sitt oförvanskade yttertak kulturhistoriskt värde.

79. HYSSNABACKA 5:1 och 6:3, "Garvare-Johans".

Bostadshus (1890) uthus.

Välbevarat boningshus för garvaren på Sandvads gård. Stugan kallas i folkmun för "Garvare-Johans".

Genom sitt öppna läge invid landsvägen och sin närhet till Hyssna gamla kyrka besitter den f.d garvargården såväl kulturhistoriska som miljömässiga kvaliteter.

80. HYSSNABACKA 8:2, Olives.

Bostadshus (1880) ladugård för höns och gris (1880-tal).

Olives har varit torpställe under Hyssnabacka 8:24 (Backa). Boningshuset är av enkelstugetyp med en enkel förstukvist. Det är intakt bevarat och en god representant för den torpbebyggelse som uppfördes i slutet av 1800-talet.

81. HÖKÅS STOREGÅRD 1:4, Ledet.

Bostadshus (början av 1800-talet) ladugård (omkr. 1900).

Välbevarat äldre torp beläget i den norra skogsbygden. Boningshuset har framkammarstugans planlösning dvs en byggnad av enkelstugetyp med en tillbyggd kammar innanför stugan. Taket är täckt med trekupigt lertegel.

Byggnaden besitter ett stort kulturhistoriskt värde, som förutom sitt intakt bevarade ytter och inre, även åskådliggör byggnadstypens utbredning bland torpställen och småbruk.

82. HÖKÅS 2:1, Lillegård.

Bostadshus (1910), ladugård (1900) hönshus m.m. (1900).

1546 benämns stället Höggås, därav kan uttydas att namnet kommer från läget på höjden. Den äldre bebyggelsen låg ännu högre upp på åsen där det ännu idag finns spår efter odlingar och bebyggelse.

1546 var Hökås kronohemman men Lillegården friköptes 1761 och blev därmed skattehemman.

Området kring Hökås är utvärderat i naturvårdsplanen för Älvborgs län där även terrängavsnittet vid Lilla och Stora Hålsjön ingår. Gårdarna i Hökås ligger högt och vackert. Kulturmarkerna är i god hävd och starkt kuperade.

Boningshuset på Lillegården besitter ett kulturhistoriskt värde då det är karaktäristiskt för byggnadsskicket vid sekelskiftet 1900. Till de tidstypiska detaljerna kan nämnas hustypen, den mångspröjsade glasverandan, frontespisen, skorstenen, stenfoten m.m.

83. KLATEBERG 1:13. Ådalen.

Bostadshus (1920) uthus (1920).

Boningshuset är byggt som undantag till grannfastigheten Klaterberg 1:7.

Byggnaden besitter ett kulturhistoriskt värde genom sitt oförvanskade ytter.

84. KLATEBERG 1:29, Skoghem.

Bostadshus (omkr. 1850 ombyggt 1910), ladugård (1914) källare, hönshus.

Mycket välbevarat småbruk beläget i det småbrutna landskapet norr om Melltorp utmed Surtan. Gården var tidigare torpställe under Kockagården men friköptes 1905. Strax efter skedde en kraftig omändring av bostadshuset. Från att ha varit en rödmålad enkelstuga till ett vitmålat dubbelhus. Huset byggdes till på bredden och höjdes, förändrades därigenom till en byggnadstyp karaktäristisk för mindre och medelstora jordbruksfastigheter vid sekelskiftet 1900. Byggnaden har även en mycket tidstypisk mångspröjsad glasveranda.

Den samlade gårdsmiljön besitter ett stort kulturhistoriskt värde.

85. LOCKÖ 1:2 och 1:16.

Bostadshus (1857) lillstuga (1868) ladugård (1922), fabriksbyggnad, f.d förläggarbod och disponentbostad (omkr. 1875, senare tillbyggnad) källare/brygghus (1880-tal) arbetarbostad (omkr. 1900) uthus (omkr. 1900).

Lockö gård (Laghe) omnämns 1540 som frälsehemman. Lockö ägdes på 1500- och 1600-talen av ätten Uggla. Margareta Silversvärd Uggla, som var ägare till Lockö 1682, anses vara begraven i den gamla kyrkan.

Den nuvarande mangårdsbyggnaden härrör från 1857. Trots smärre exteriöra förändringar utgör mangårdsbyggnaden och lillstugan ett viktigt inslag i miljön.

Lockö har även varit förläggargård. En son till Anders Jonasson på Högen, Anders Arnell, startade sin verksamhet i Klateberg Kockagården 1874. Verksamheten flyttades sedan till Lockö. Tricotstickning påbörjades i större skala 1907. Eget färgeri anlades 1898 som dock upphörde 1935. Själva förläggarboden flyttades på 1960-talet över vägen, sammanbyggdes med disponentbostaden och tillbyggdes med en modernare fabrikslokal. Arbetarbostaden som är belägen strax väster om den övriga bebyggelsen har innehållit fyra lägenheter. Byggnaden är intakt bevarad. Hela miljön besitter stort kulturhistoriskt intresse då den åskådliggör förläggarverksamhetens utveckling.

86. LOCKÖ 1:12, Uvekullen.

bostadshus (1929) uthus (1929).

Välbevarad egnahemsbyggnad uppförd i nationalromantisk stil.

Byggnaden besitter ett stort kulturhistoriskt värde.

87. LOCKÖ 1:12 och 1:13, Låckö kvarn.

Kvarnbyggnad (1863 omb. 1937) magasin (början av 1800-talet) smedja (1926).

Vattenfallet vid Lockö har utnyttjats till kvarnar och sågar sedan lång tid tillbaka. I dag är endast stenfundamenten till sågen kvar dock finns kvarnbyggnaden bevarad men den användes ej. Magasinsbyggnaden har ursprungligen varit längre och innehållit en port som man måste passera på väg till kvarnbyggnaden.

Miljön, där även de gamla hamlade askarna vid vägen ingår, besitter ett stort kulturhistoriskt värde. Även utvärderat av hembygdsföreningen.

88. LÄNGARED 1:4, Älmedal.

Bostadshus (1850-80) jordkällare, avträde.

Ensligt beläget torpställe i norra skogsbygden. I en liten glänta kringgärdat av skogsmark ligger en såväl exteriört som interiört välbevarad framkammarstuga.

Byggnaden besitter ett stort kulturhistoriskt värde, dels genom sitt välbevarade yttre, dels som exempel på hustypens utbredning bland de mindre välbefälda.

89. OLOFSRED 1:3, Härsjögården.

Bostadshus f.d Härsjögårdens yrkesskola (1929, om- och tillb. 1941-42).

År 1927 förvärvade Göteborgs Diakonisällskap två gårdar i Olofsred. Nya byggnader uppfördes och 1929 inrättades ett skyddshem för flickor. Verksamheten pågick till 1947 då Kungl. Socialstyrelsen övertog Härsjögården och till att börja med inrättade ett flyktingläger för barn från krigshärjade länder och 1950 en yrkesskola för flickor som dock lades ned 1969. Idag användes Härsjögården enbart som bostad.

Byggnaden besitter ett stort kulturhistoriskt och miljömässigt värde genom sitt höga och vackra läge.

90. OLOFSRED 1:4, Korsåsaugustas.

Bostadshus (1862), avträde.

Välbevarad ryggåsstuga beläget intill Härsjögårdens yrkesskola.

Vänliga människor hjälpte Maria Andersson att uppföra stugan eftermannens hastiga död 1862. Dottern Augusta föddes samma år som fadern dog. Stugan har fått sitt namn efter henne då hon efter moderns död bodde ensam kvar i många år.

Augusta testamenteerde stugan till Härsjögården för att den skulle bevaras ochstå som ett kulturminne. 1978 tog hembygdsföreningen över dispositionsrätten till stugan. Stugan är en av socknens två bevarade ryggåsstugor.

Korsåsaugustas stuga besitter ett mycket stort kulturhistoriskt värde och är dessutom vackert beläget innanför en liten stenmur.

Stugan är även utvärderad av hembygdsföreningen.

91. RYA 1:5, Varakullen.

Bostadshus (troligt uppfört på 1910-talet) ladugård snickarbod/kokhus.

Varakullen har varit torpställe under Rya Norgården men redan 1895 var det avsöndrat.

Boningshuset har det västsvenska dubbelhusets planlösning och många tidstypiska byggnadsdetaljer såsom huggen stenfot, glasveranda med jugendfönster, halvväningsfönster, kraftiga vitmålade fönsterfoder samt utkragad skorsten av tegel.

Boningshuset besitter, trots smärre exteriöra förändringar, tillsammans med gårdsmiljön och omgivningarna ett kulturhistoriskt värde.

92. RYA 2:28, Ryalid.

Bostadshus (1934) uthus (1930-tal).

Ett säreget bostadshus beläget invid vägen mellan Hyssna och Bollebyggd uppfört 1934 av en byggnads-snickare som "lånade" detaljer från andra hus. Halva huset består av en äldre stuga som är flyttad till platsen.

93. SURTEDAL 1:2.

Bostadshus (1904-05) ladugård (1912) vedbod (1890-tal) hönshus (1923).

Namnet Surtedal (1570 Sorthodall) kommer från läget i Surtans dalgång. Hemmanet har sedan lång tid tillbaka bestått av två brukningshenheter som tidigare var belägna intill varandra. 1876 genomfördes laga skifte. Surtedal 1:3 ligger kvar på ursprunglig plats.

Vid gården har funnits skvaltkvarnar, den sista revs 1913-14, nickesåg, vanlig såg och spånhyvel. Samtliga anläggningar är idag borta.

Boningshuset med sin trädgård och sina vårdträd besitter ett stort kulturhistoriskt värde.

Surtedal 1:3

Den utskiftade gården Surtedal 1:3 utgör ett viktigt inslag i miljön trots smärre exteriöra förändringar.

94. ÄLMHULT 1:7 och 1:8, Källemosse.

Bostadshus (1884) ladugård (okänt byggnadsår).

Det f.d torpstället omnämns redan 1895 som en avsöndring. Har på senare tid använts som jaktstuga. Torpstället är vackert beläget i en glänta i skogen. Den forna åkermarken finnes ännu idag öppen, fri från igenväxning. Boningshuset är av enkelstugetyp, sannolikt tillbyggd senare med en extra farstu och en kammare. Till de välbevarade detaljerna kan speciellt omnämñas den intakt bevarade karakteristiska skorstenen.

Källemosse besitter tillsammans med sin närmaste omgivning ett stort kulturhistoriskt värde då det tydligt åskådliggör ett ensligt beläget torpställe från 1800-talets senare del.

Följande fastigheter har hembygdsföreningen i Hyssna utvärderat.

95. BONARED 1:4, Östergård.

Bostadshus (1886), lillstuga (1800-1850), förläggargård (1885), ladugård (1870-tal).

Förläggargård belägen på ursprunglig plats i Bonared Östergård's by. Äldre stenkällare under lillstugan.

96. BONARED 1:16, Högarebacken.

Boningshus (1864 om- och tillb. 1982), ladugård (1860).

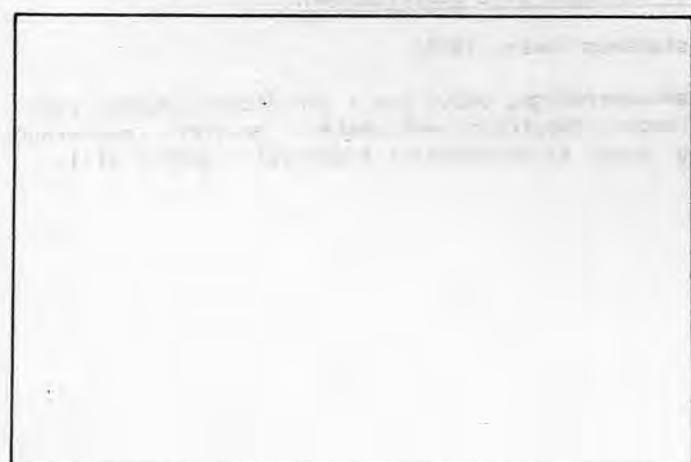
Timrat tvåvåningshus med nyckelhålsveranda.

97. BONARED 2:2, Mellangård.

Bostadshus (1894 tillb. 1907), bostadshus (1892), ladugård (1901), uthuslänga.

Gammal gästgivargård och lanthandel belägen intill gamla landsvägen. Milstolpe vid gården. Stenmurar.

98. BUA 1:2, Bengtsgård.

Bostadshus (1874), ladugård (1880), brygghus.

Gården är en av de gamla förläggargårdarna i socknen, här har även funnits handelsbod. Norr om mangårdsbyggnaden finns en "fänagata", inhägnad med stenmurar.

99. FRIARED 1:6, Gröneslätt.

Bostadshus (1860), ladugård (1860 senare tillbyggd), vagnsbod, brygghus, vedbod.

Mangårdsbyggnad och ladugård med bibehållen gammal karaktär.

100. FRIARED 1:11, Hedlyckan.

Bostadshus (1860-tal), ladugård, bostadshus (hitflyttat 1982).

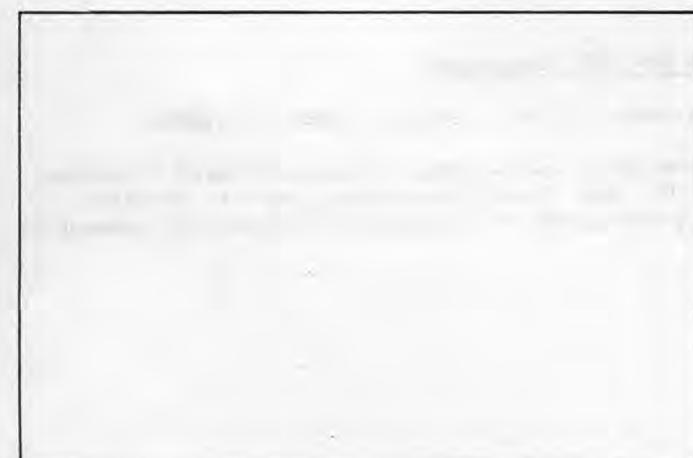
Hela torpet i välbevarat ursprungligt skick, omgärdat med stenmurar. Typisk torpmiljö. Interiör: målning i 1800-tals stil, västgötaspis. Nyckelhålsverande, ladugård med utskott från 1860. Mycket vackert läge vid bokskog och hagmark.

101. GRÖNERED 1:3, Västergården.

Bostadshus (omkr. 1850).

Framkammarstuga, välv tak i storstugan, gammal västgötaspis. Husgrunden mot väster i grästen, imponerande hög. Huset är nyrenoverat invändigt i gammal stil.

102. HYSSNABACKA 5:1, Sandvads gård.

Mangårdsbyggnad (1960-tal), flygelbyggnader (1800-talets första hälft), ladugård, svinstall.

Östra flygelbyggnaden har välv stenkällare. Västra flygelbyggnaden är Hyssnas äldsta poststation. Milstolpe finns i trädgården.

103. HÖKÅS 2:2, Kärret.

Bostadshus (omkr. 1860, tillbyggt senare), ladugård omkr. 1860), källare (omkr. 1860).

Torpmiljö. Gammal timrad ladugård med "utskott".

104. Klateberg 4:6, Nilsagård.

Bostadshus (1853), uthus (1971).

Timrad framkammarstuga med välvt tak i storstugan och med valvkällare under köket. Fastigheten är renoverad under 1970-talet och är i stort sett bevarad oförändrad.

105. LOCKÖ 1:4.

Bostadshus (1857 mod. 1939), ladugård (1922).

Timrat tvåvåningshus.

106. OLOFSRED 1:4.

Bostadshus (före laga skifte 1842), ladugård (1942).

Timrad framkammarstuga från början av 1800-talet.

107. SLÄTTHULT 2:1.

Bostadshus (1786, ombyggt 1893 och 1931), ladugård (1850).

Timrad framkammerstuga som ursprungligen legat i Bua. Troligen det äldsta boningshuset i socknen. Välvt tak i storstugan. Välbevarat. Mycket vackert och naturskönt läge. Stenmurar runt inägorna, hagmark med bokskogsinslag.

108. ÖNNERED 1:1.

Bostadshus (1867-68, tillb. 1910-12 och 1946), undantag (1880), ladugård (1920), kokhus (1924), garage (1960-tal).

Gården ligger på en halvö i Härsjön. Odlingslandskapet och naturen runt gården är mycket vackert och bör bevaras i nuvarande skick.

Lagstiftning till skydd för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.

Det bästa skydd en byggnad kan få är att ägaren visar intresse för huset och har vilja och förmåga att underhålla det. Erfarenheten har dock visat att det även behövs lagregler till skydd för bebyggelsens kulturhistoriska och miljömässiga värden.

Byggnadsnämnden har det formella ansvaret för bebyggelsens utseende. Nämndens möjlighet att påverka husens utformning sker med hjälp av planläggning samt genom byggnadslovsgivning.

I byggnadslagen och mer detaljerat i byggnadsstadgan finns dels bestämmelser som gäller generellt för den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen, dels bestämmelser som bara gäller för vissa områden eller enstaka hus efter särskilda beslut och förordnanden.

BYGGNADSSTADGAN (BS, 1959)

Byggnadsstadgan ger anvisningar om byggnadsnämnd, byggnadslov, byggande m.m.

§ 9

I paragrafen som rör anvisningar vid upprättande av plan betonas det att bebyggelse med särskild värde ur historisk eller kulturhistorisk synpunkt om möjligt bevaras.

§ 12, § 13

Se avsnittet om "Byggnadslagen" § 25.

§ 14

Den som upprättar förslag till plan skall samråda med myndigheter, föreningar och enskilda som kan ha ett väsentligt intresse i frågan.

Enligt paragrafen föreligger det således en generell skyldighet att den kulturminnesvårdande myndigheten (länsantikvarien) kontaktas i planer som gäller kulturhistoriskt värdefulla miljöer.

§ 29

Inom områden med utoplansbestämmelser skall platsen för nybyggnad anses lämplig från allmän synpunkt. Områden som har särskilda naturvärden skall såvitt möjligt bevaras.

§ 38 (SFS 1980:337)

Enligt byggnadsstadgans § 38 kan särskilda krav ställas på den bebyggelse som är belägen inom områden som utgör värdefulla miljöer. Där sägs bl.a "En byggnads ytter skall ges sådan utformning och färg som stads- eller landskapsbilden fordrar

och som är lämplig både för byggnaden som sådan och för en god helhetsverkan. Inom ett bebyggelseområde som utgör en värdefull miljö skall dessutom särskild hänsyn tas till områdets egenart. Paragrafen gäller inom som utom planlagt område.

En byggnad som är av större värde från historisk, kulturhistorisk eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas vara sig genom arbeten på själva byggnaden eller genom bebyggelse i granskapet.

Skyddsintresset för de kulturhistoriskt eller miljömässigt värdefulla miljöerna bör ha kommit till uttryck genom ett kommunalt beslut i t.ex.

- kommunöversikt
- områdesplan
- bevarande program

Skyddet bör inte enbart gälla miljöer och områden som behandlats i den fysiska riksplaneringen utan också sådana som har bedömts värdefulla i ett kommunalt perspektiv. Det ankommer således på kommunerna att välja ut och avgränsa skydds-värda områden där en enhetligt, kulturhistorisk bebyggelse eller miljö är väl värd att bevara.

Bestämmelserna är tillämpliga:

- vid nybyggnad
- vid om-, på- och tillbyggnad av befintlig byggnad
- även på sådana åtgärder som annars ej kräver byggnadslov.

Byggnadsnämnden skall i varje enskilt fall göra en avväning mellan de krav som den berörda byggnadsdelens utformning som områdets egenart kan motivera och å andra sidan de tekniska och ekonomiska förutsättningarna som finns.

§ 39

I paragrafen stadgas att byggnad skall läggas på ett lämpligt ställe på tomten med hänsyn till övrig bebyggelse eller landskapsbild.

§ 42

Byggnadsnämnden kan medge anslag från principen om handikapp-anpassning. T.ex. vid mindre ombyggnad av sekelskiftsarkitektur med värdefulla trapphus.

§ 50

I paragrafen som reglerar underhåll av hus föreskrivs att byggnader skall underhållas så att bl.a. vanprydning inte uppkommer.

§ 54

Byggnadslov fordras för nybyggnad och annan väsentlig förändring som är jämförbar med nybyggnad.

Byggnadslov skall bl.a. sökas för ändringar som avsevärt påverkar byggnadens planlösning och exteriör m.m.

Inom stadsplanelagt område fordras även byggnadslov för byte av taktäckningsmaterial och för omfärgning av byggnadens fasad om detta medför att byggnadens karaktär ändras väsentligt.

BYGGNADSLAGEN (BL 1947)

§ 25 + Byggnadsstadgans § 12, 13

Kommunernas översiktliga planer t.ex kommunöversikten ger riktlinjer för hur bl.a den kulturhistoriskt och miljömässigt värdefulla bebyggelsen skall kunna bevaras.

Ett starkare skydd för bebyggelsens kulturhistoriska och miljömässiga värden kan ges genom bestämmelser i en Detaljplan - Stadsplan (BS § 12) eller byggnadsplan (BS § 13). Detaljplanen bestämmer i detalj rätten att bygga och hur marken skall användas. Den anger också husens storlek, höjd och placering. Stadsplanen kan dessutom innehålla bestämmelser om tak- och fasadmateriel, taklutningar och hur skräddarsydda nya hus skall anpassas till de äldre och hur man bör förfara med om- och tillbyggnaden av den äldre bebyggelsen.

Planen kan användas i bevarandesyfte genom att byggnadsrätten regleras och anpassas till den befintliga bebyggelsen i enlighet med kommunens intentioner.

I många värdefulla områden ligger äldre gällande stadsplaner kvar, som medger stora byggnadsrätter. Detta försvårar ett bevarande genom att de skapar stora förväntningsvärden. För dessa miljöer, liksom i allmänhet i områden med överstora eller på annat sätt omoderna planer, är det angeläget att en planändring aktualiseras. En minskning av sedan en lång tid outnyttjade byggnadsrätter behöver inte nödvändigtvis innebära ersättningskrav till fastighetsägaren.

Q-märkning

För att säkerställa bevarandet av en värdefull miljö kan man vid stadsplane- eller byggnadsplaneändringar avgränsa byggnader eller områden som anses särskilt viktiga genom s.k Q-märkning. Q-bestämmelsen sätter tidigare byggnadsrätt ur kraft, men kan utformas så att brand eller dylikt inte hindrar en anpassad nybyggnad. En förutsättning för att en fastighet skall kunna betecknas med Q är således att den antingen ägs av kommunen eller att markägaren lämnar sitt samtycke.

Q brukar vanligen åsättas byggnader som är av byggnadsminnesklass (riksintresse). För dessa Q-märkta byggnader kan länsantikvarien utfärda preliminära skyddsforeskrifter, vilka fastställs som en byggnadsmannesförklaring skulle bli aktuell.

Beteckningen q kan åsättas kulturhistorisk bebyggelse som ej är av byggnadsmönnesklass, men där man syftar till att bevara den allmänna karaktären hos en byggnad eller ett bebyggelseområde. Beteckningen q kan också användas för områden där nybebyggelse inte skall tillkomma annat än i undantagsfall. Bestämmelsen gör det emellertid inte omöjligt att antingen bygga om eller bygga nytt i begränsad omfattning, men på ett sätt som tar hänsyn till miljön. Miljöanpassning kan alltså regleras genom att q sätts på fastigheten.

För att säkerställa ett bevarande av värdefull bebyggelse kan således Q- och q-beteckningarna i stadsplanen kombineras med s.k skräddarsydda byggnadsrätter, d.v.s byggnadsrätter som överensstämmer med befintliga byggnader.

§ 35

Inom ett stadsplanerat område kan byggnadsnämnden förbjuda rivning av kulturhistoriskt eller miljömässigt värdefull bebyggelse. Rivningsförbudet är dock temporärt och får inte gälla i mer än 3+2 år.

§ 86

För att skydda kulturhistoriskt värdefulla byggnadsmiljöer, som inte omfattas av en detaljplan, kan länsstyrelsen förordna att man inte får bygga nytt eller ändra befintliga byggnader utan tillstånd från länsstyrelsen.

NATURVÅRDSLÄGEN (1964:822)

§ 19

Paragrafen reglerar länsstyrelsens möjligheter att reda hela landskapspartier av intresse för naturvården. Byggnaderna ingår där som komplement.

SPECIALLAGSTIFTNINGAR

Vissa byggnader har tillmätts ett så högt kulturhistoriskt värde att de har getts ett särskilt skydd med stöd av speciallagstiftningar.

BYGGNADSMINNEN- enligt lagen om byggnadsminnen 1960:690, senaste lydelse 1976:440

Vilka byggnader kan bli byggnadsminnen?

Byggnader i enskild och kommunal ägo som bevarar egenarten hos gången tids byggnadsskick eller minnet av historiskt betydelsefull händelse och "som med hänsyn därtill är att anse som synnerligen märklig" kan av länsstyrelsen förklaras som byggnadsminne enligt byggnadsmönneslagen.

Uttrycket "byggnadsskick" bör ges en vid tolkning och inbegripa såväl material, teknik och konstruktioner som form, planlösning, stil och utsmyckningsdetaljer.

Med begreppet "gången tid" menas att byggnaden bör vara av sådan ålder att man kan lägga ett "kulturhistoriskt tidsperspektiv" på den. Byggnaden bör vidare ha något att berätta om gångna tiders samhälle, näringsliv, arbetsmiljö, byggnadsskick, sociala förhållanden eller estetiska ideal.

Till byggnader som bevarar minnet av "historiskt betydelsefull händelse" hör sådana som är förknippade med vissa händelser eller uppmärksammade personer. För dessa byggnader krävs dessutom att de har ett värde i sig ur ex. arkitekturhistorisk eller teknikhistorisk synpunkt.

För att bli byggnadsminne krävs det att byggnaden skall anses som "synnerligen märklig". Det är således ett mycket högt krav som ställs på det kulturhistoriska värdet innan beslut om en byggnadsmannesförklaring fattas.

Ett byggnadsminne kan utgöras av en enskild byggnad eller en byggnadsgrupp, ex. en gårdsanläggning. Då man inte kan minnesförlära en hel miljö måste varje enskilt hus inom miljön byggnadsmannesförläras för sig. För att bevara miljön kan kommunen istället låta upprätta detaljplaner med skyddsbestämmelser.

Vad innehåller en byggnadsmannesförklaring?

Vid beslut om en byggnadsmannesförklaring tar man hänsyn till byggnadens användning. Det lagliga skyddet kan gälla enbart exteriören eller både exteriören och interiören. Det invändiga skyddet kan innehålla all äldre fast inredning eller enbart planlösningen.

Byggnadsmannesföreläringen kan också omfatta ett visst kringliggande område som skall hållas i ett vårdat skick.

Skyddsbestämmelser

För varje byggnadsminne utformas särskilda skyddsbestämmelser som talar om vad som ingår i byggnadsminnen och på vilket sätt detta skall värdes. Skyddsbestämmelserna utarbetas av länsantikvarien på länsstyrelsen i samråd med ägaren. Skyddsbestämmelserna kan ha följande innehåll:

- Byggnaden får inte rivas, flyttas.
- Byggnaden får till sitt ytterre inte byggas om eller förändras på annat sätt.
- I byggnadens inre får inte sådana åtgärder vidtas som medför ingrepp i fast inredning.
- Byggnaden skall underhållas så att den inte förfaller. Vård- och underhållsarbeten skall utföras på ett sådant sätt att det kulturhistoriska värdet inte minskar. Råd och anvisningar i dessa frågor lämnas av länsstyrelsen eller av länsstyrelsen förordnad.
- Till beslutet bifogas en karta med ett område markerat med en röd begränsningslinje. Inom detta får ytterligare bebyggelse eller annan väsentlig markförändring inte förekomma.

Hur går en byggnadsmannesförklaring till?

Vem som helst kan skriva till länsstyrelsen och föreslå att en byggnad eller anläggning förklaras som byggnadsminne. Skrivelsen skall innehålla uppgifter om

- fastighetsbeteckning
- lagfaren ägare
- beskrivning av byggnaden
- av vilken orsak man vill att byggnaden skall skyddas.

Länsstyrelsen avgör om den föreslagna byggnaden uppfyller de kulturhistoriska kraven på en byggnadsmannesförklaring och diskuterar sedan förslaget med byggnadens ägare. Även byggnadsnämnden får tillfälle att yttra sig.

Länstyrelsen kan, i avvaktan på ärendets slutliga prövning, för viss tid, dock högst sex månader, meddela förbud mot åtgärd, varigenom byggnadens kulturhistoriska värde skulle minskas eller gå förlorat.

Ekonomiskt stöd till upprustning av byggnadsminnen.

Vid underhåll, upprustning och ombyggnad av hus som förklarats för eller besitter ett så högt kulturhistoriskt värde att de kan förklaras som byggnadsminnen, finns möjligheter att få förmånliga lån och direkta bidrag.

Byggnadsminnen i landet och i Älvsborgs län.

Byggnadsminnens antal (hela anläggningar) i landet uppgår för närvarande till över 500 st. varav drygt 30 st. inom Älvsborgs län.

BYGGNADSMINNESMÄRKEN - enligt kungörelse 1920:744 med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet.

Vilka byggnader kan bli byggnadsmannesmärken?

Byggnader under statlig förvaltning som har ett mycket högt kulturhistoriskt eller konstnärligt värde kan skyddas enligt kungörelsen med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet.

Merparten av landets byggnadsmannesmärken utgörs av monumentalbyggnader som slott och residens men där förekommer även byggnader med enklare arkitektur som fyrar, skolor, tingshus, militärboställen och sjukhus.

Vad innehåller kungörelsen?

Kungörelsen innehåller generella anvisningar för vården av byggnader under "statens eller menighets eller allmän institutions- eller inrättnings förvaltning". En särställning har dock de byggnadsmannesmärken som ägs av staten. De som upptas på en särskild förteckning skall värdas enligt noggrant angivna regler. Alla åtgärder kräver i princip tillstånd av riksantikvarieämbetet och i vissa fall av regeringen.

Kungörelsen innehåller också bestämmelser rörande vården av kyrkobyggnader m.m., som tillhör svenska kyrkan. Föreskrifterna medför att alla kyrkobyggnader, oberoende av ålder och värde, blir skyddade genom att förändringar kräver tillstånd från riksantikvarieämbetet.

Observera att detta skydd ej gäller privatägda kyrkor eller kyrkor rörande till frikyrkorörelser.

Vård och underhåll

Riksantikvarieämbetet beslutar i ärenden som gäller ändringsarbeten och reparation. Regeringen beslutar i ärenden som gäller rivning, överlätelse, flyttning eller därmed jämförbara åtgärder.

Den förvaltande myndigheten svarar för vård och underhåll.

Förteckning av byggnadsmärken

Kungl. Maj:t bestämmer på förslag från riksantikvarieämbetet och efter att ha hört berörda myndigheter, vilka byggnader som bör upptas i förteckningen över byggnadsmärken.

Byggnadsmärken i land och i Älvborgs län

Byggnadsmärkenas antal (hela objekt) i landet uppgår för närvarande till c:a 330 st. I Älvborgs län finns 2 byggnadsmärken: Länsresidenset i Vänersborg och Forstena gård i Västra Tunhems socken, Vänersborgs kommun.

Sammanfattningsvis är skyddet för den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen avsett att fungera på följande sätt.

- Vid planläggningen skall värdefull bebyggelse såvitt möjligt bevaras (9 § BS)
- och underhållas (50 § BS)
- Genom bestämmelser i en detaljplan kan kulturhistoriskt och miljömässigt värdefulla miljöer och byggnader ges ett verksamt skydd. (Q, q). Även utformningen av tillkommande bebyggelse kan regleras genom planbestämmelserna (q). (25 § BL, § 12 § 2 mom BS, 13 § BS)
- Särskilda krav kan ställas på den bebyggelse som är belägen inom områden som utgör värdefulla miljöer. (38 § BS).
- Rivning kan inte förhindras, men bestämmelserna om rivningsförbud ger ändå byggnadsnämnderna rådrum för bevarandeåtgärder. (35a § BL).
- Till skydd för existerande kulturhistoriskt värdefull bebyggelse kan länsstyrelsen utfärda nybyggnadsförbund (86 § BL)
- Miljö skydd kan i vissa fall erhållas genom naturvårdslagen (19 § NVL)
- För skydd av byggnader av riksintresse finns speciallagsstiftningar. (1976, 440, KK 1920, 744).

Ekonomiskt stöd för underhåll och ombyggnad av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.

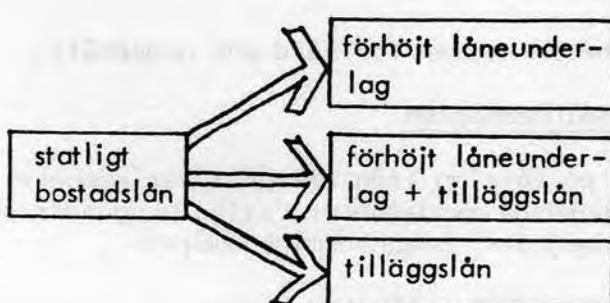
Vid underhåll och ombyggnad av kulturhistoriskt värdefulla byggnader finns det vissa möjligheter att få lån på förmånliga villkor eller att få ekonomiska bidrag.

BOSTADSLÄN MED FÖRHÖJT LÄNEUNDERLAG OCH TILLÄGGSLÄN:

Låneförutsättningar

En förutsättning för att erhålla dessa lån är:

att statligt bostadslån samtidigt erhålls för upprustning

att byggnadens kulturhistoriska värde styrks av länsantikvarien vid länsstyrelsen

att det kulturhistoriska värdet bibehålls.

Låneberättigade åtgärder

Lånen för att täcka extra kostnader som ofta är förbundna med restaurering av äldre byggnader, exempelvis:

- omfattande hantverkarinsatser
- specialbeställda byggnadsdelar och material
- trång arbetsplats
- hinder för rationella arbetsmetoder
- svåra skador i byggnaden

FÖRHÖJT LÅNEUNDERLAG

Objekt som kan komma ifråga för förhöjt låneunderlag.

Bostadslån med förhöjt låneunderlag kan ges vid upprustning av fristående byggnad eller byggnad som utgör ett betydelsefullt inslag i en kulturhistoriskt värdefull miljö.

Låneförutsättningar

Höjning av låneunderlaget begränsas i flerfamiljshus av att hyrorna inte får bli högre än normalt. (Ombyggnadskostnaden måste begränsas inom ramen för bruksvärdeshyran).

I småhus får låneunderlaget inte bli högre än fastighetsvärdet.

Amortering, ränta

Lånet är ett annuitetslån på max. 30 år med 11 % ränta.

TILLÄGGSLÅN

Som komplement till bostadslån - med eller utan förhöjt låneunderlag - kan tilläggslån ges. Tilläggslånet skall finansiera kostnader som inte täcks av bruksvärdeshyran eller som inte rimligen bör belasta låntagaren i enfamiljshus.

Objekt som kan komma ifråga för tilläggslån.

Tilläggslån är avsett endast för ombyggnad av hus som förklarats för eller besitter ett så högt kulturhistoriskt värde att de kan förklaras för byggnadsminne, enligt lagen om byggnadsminnen.

Amortering, ränta

Tilläggslånet är ränte- och amorteringsfritt de första 10 åren. Därefter skall räntor och amorteringar betalas. I vissa fall kan lånet avskrivas.

Stödets storlek

Det ekonomiska länestödet får ej översiga husets värde i ombyggt skick.

75 % av godkänd kostnad som överstiger 140 % men ej 200 % av nybyggnads - låneunderlaget.

+

Godkänd kostnad upp till 140 % av nybyggnads - låneunderlaget.

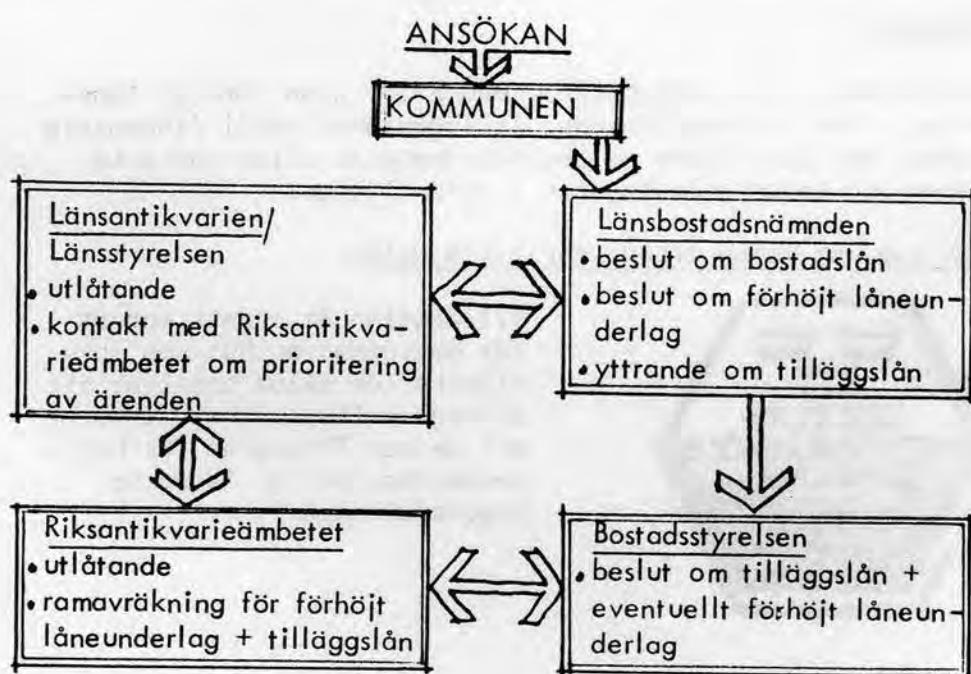
Ansökan

Ansökan om bostadslån med förhöjt låneunderlag eller tilläggslån skall innehålla:

- byggnadslovshandlingar samt ansökningshandlingar för statligt bostadslån
- detaljerad redovisning av de åtgärder som förorsakar extra kostander på grund av byggnadens kulturhistoriska värde
- uppmätningsritningar
- till ansökningshandligarna bör bifogas svart/vita fotografier av byggnaden och de delar av byggnaden som har samband med de extra kostnader som lånen avses täcka.

Ärendegången

Ärendegången vid ansökan om bostadslån med förhöjt låneunderlag eller tilläggslån framgår av följande figur.

Kulturhistorisk kontroll/utförligare

Antikvarisk kontroll av ombyggnaden skall ske. Detta för att se till att de åtgärder, som utgjort en förutsättning för tillstyrkan från antikvarisk sida, utförs på rätt sätt. Även i samband med slutbesiktningen kommer dessa åtgärder att kontrolleras.

Utbetalning

De aktuella lånen utbetalas efter slutbesiktningen. I slutbesiktningsprotokollet eller som ett bifogat intyg skall den antikvariska kontrollanten intyga att ombyggnadsarbetena

skett på ett tillfredsställande sätt. Protokollet sänds till länsbostadsnämnden eller bostadsstyrelsen.

STADSVIDRAG TILL VÄRD AV KULTURHISTORISKT VÄRDEFULL BEBYGGELSE - SFS 1982:447

Riksantikvarieämbetets tillstyrkanderam för ändamålet uppgår för budgetåret 1984/85 till 15 miljoner kronor.

Objekt som kan komma ifråga för bidrag

- byggnadsverk i vid mening. Även byggnader och anläggningar som saknar egentlig användning s.k överloppshus
- miljöbilden runt själva byggnaden ex. parker, broar, gatubeläggning
- kyrkobyggnader (Svenska kyrkans) som har stora vårdkostnader men där församlingen har liten skattekraft
- byggnader som är fasta fornlämningar enligt fornminneslagen
- museala byggnader på ursprunglig plats
- inredning, utsmyckningar
- arbeten som ej gäller ombyggnad av boningshus ex. takomläggning

Bidragsförutsättningar

Anläggningen skall vara av stort kulturhistoriskt värde sett ur:

riksperspektiv - byggnadsminne

- byggnadsmnesmärke
- beläget inom en kulturhistorisk miljö som utvärderats i arbetet med den fysiska riksplaneringen

regionalt perspektiv

Bidrag kan endast utdelas om det i ansökan framgår att byggnaden kommer att bevaras för framtiden. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer avgör i samband med prövningen av bidragsansökan om det planerade skyddet kan anses vara tillräckligt.

Skydd kan ges i form av - byggnadsmnesförförklaring

- planbestämmelser och andra kommunala beslut (Q-märkning, § 38-område, antaget bevarandeprogram, riktlinjer i kommunöversikt, rivningsförbud, saneringsprogram)
- tomträttsbestämmelser
- avtal vid köp

Stödberättigade åtgärder

Bidrag kan utgå i de fall restaureringsarbeten förorsakar extra kostnader på grund av kulturhistoriska hänsynstaganden. Sådana överkostnader kan uppkomma exempelvis vid:

- bevarande av byggnader som saknar egentlig användning s.k. överloppshus
- bevarande av den omgivande miljöbilden
- bevarande av byggnadsdel som saknar egentlig funktion ex. torn, veranda
- hänsynstagande till befintligt material ex. putsdekor, snickeridetaljer
- användande av samma typ av fasad- och takmaterial som det ursprungliga ex. spån, skiffer, profilerade paneler
- särskild ytbehandling ex. trätjära, kalkfärg
- tillämpning av samma teknik som ursprungligen använts och samma detaljutformning som den befintliga
- arbeten som kräver medverkan av konservator eller annan specialist
- antikvarisk medverkan vid förundersökning och projektering, antikvarisk platskontroll och dokumentation under arbetets gång samt för särskilda byggnadstekniska undersökningar

Ansökan om projekteringsbidrag

Fastighetsägaren kan ansöka om bidrag till projekteringsarbete. I ansökan skall redovisas:

- fastighetsbeteckning
- lagfaren ägare
- beskrivning av objektet
- avsikten med arbetet och dess omfattning. Förslag till åtgärder skall ha upprättats av fackman efter samråd med länsantikvarien vid länsstyrelsen, länmuseet eller motsvarande
- uppgift om tilltänkt konsult
- kostnad

Ansökan om bidrag

Slutgiltig ansökan om bidrag skall innehålla uppgifter om:

- fastighetsbeteckning
- lagfaren ägare
- beskrivning av objektet

- förslag till åtgärder vilka utarbetats av fackman i samråd med länsantikvarien eller länmuseet. Förslaget skall innehålla tydliga beskrivningar och motiveringar av planerade åtgärder med angivande av materialval etc
- kostnadsberäkning, där samtliga överkostnader kan utläsas
- övriga uppgifter av ekonomisk art som har betydelse för ärendet
- vilken typ av "skydd" som objektet kommer att ges (se bidragsförutsättningar)

Bidragets storlek

Till värden av objekt som är av riksintresse utgår som regel bidrag med högst 90 % av godkänd överkostnad. För övrig kulturhistoriskt värdefull bebyggelse är motsvarande procentsats 50. Skäl att medge ett högre bidrag kan t.ex. vara att ägare är en förening eller stiftelse av ideell karaktär, som har till uppgift att på ursprunglig plats bevara byggnaden eller anläggningen.

Ärendegången

- ansökan om bidrag ställs till Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer men ingives till länsstyrelsen som med eget yttrande efter samråd med länmuseet, överlämnar ärendet till Riksantikvarieämbetet för prövning
- Riksantikvarieämbetet granskar ansökan och bedömer om den fyller kraven för bidrag och om ärendet är komplett
- Riksantikvarieämbetet meddelar därefter sökanden skriftligen när ansökan kommer att prövas. Myndigheten tar upp inkomna bidragsansökningar till prövning två gånger varje budgetår, dels under november-december, dels under maj-juni. Om särskilda skäl föreligger kan ansökan tas upp även vid andra tillfällen.
- Riksantikvarieämbetet meddelar sökanden fattat beslut i ärendet. I detta redovisas:
 - om ansökan bifallits
 - bidragets storlek
 - om det planerade skyddet är tillräckligt
 - normalt förskrivs också att antikvarisk personal skall beredas tillfälle att följa arbetena och i samband därmed lämna de detaljanvisningar samt att avsyna och dokumentera arbetena
 - under vilken tid bidraget står till förfogande

Utbetalning av bidrag

- Länsstyrelsen meddelas när arbetena har slutförts varefter avsyning sker. Slutförda arbeten på kyrkobyggnader meddelas direkt till Riksantikvarieämbetet

- sedan avsynningsutlåtanden har inkommit till Riksantikvarieämbetet prövar myndigheten om förutsättningarna för bidraget har uppfyllts, varefter en utbetalning kan ske
- angående projekteringsbidrag kan detta utbetalas då detta arbete slutförts och godkänts av Riksantikvarieämbetet

Överklagande av beslut

Beslut fattat av Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer kan inte överklagas.

Inget mot rättegångens inriktning kan tas upp i rätten. Härmed ges rätt att författningsrätten i statens historiska museer och Riksantikvarieämbetet att överlämna sitt rörelsefrihet till den rättegångens rätt. Detta är en del av den rättsprincipen om att rätten inte ska överlämna sitt rörelsefrihet till en annan rättegång.

Detta är en del av den rättsprincipen om att rätten inte ska överlämna sitt rörelsefrihet till en annan rättegång. Detta är en del av den rättsprincipen om att rätten inte ska överlämna sitt rörelsefrihet till en annan rättegång.

Detta är en del av den rättsprincipen om att rätten inte ska överlämna sitt rörelsefrihet till en annan rättegång.

Detta är en del av den rättsprincipen om att rätten inte ska överlämna sitt rörelsefrihet till en annan rättegång. Detta är en del av den rättsprincipen om att rätten inte ska överlämna sitt rörelsefrihet till en annan rättegång.

Detta är en del av den rättsprincipen om att rätten inte ska överlämna sitt rörelsefrihet till en annan rättegång.

Detta är en del av den rättsprincipen om att rätten inte ska överlämna sitt rörelsefrihet till en annan rättegång.

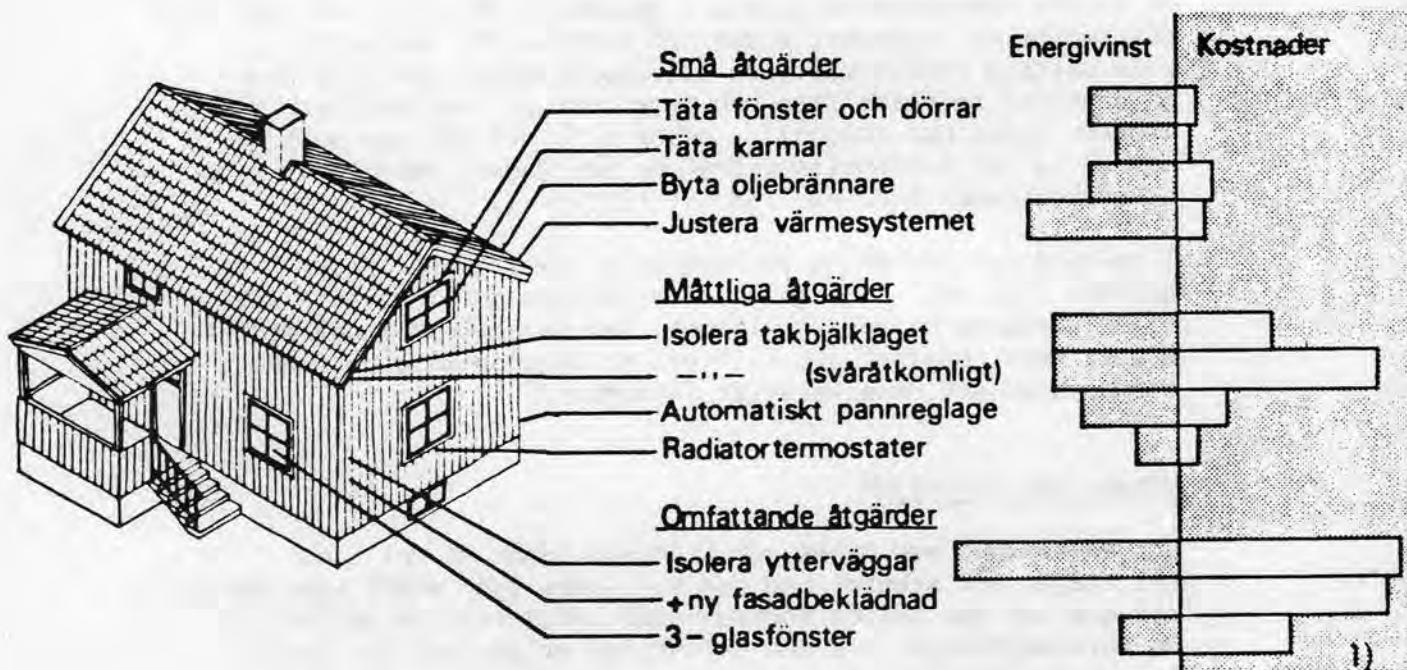
Detta är en del av den rättsprincipen om att rätten inte ska överlämna sitt rörelsefrihet till en annan rättegång.

Detta är en del av den rättsprincipen om att rätten inte ska överlämna sitt rörelsefrihet till en annan rättegång.

Detta är en del av den rättsprincipen om att rätten inte ska överlämna sitt rörelsefrihet till en annan rättegång.

Tilläggsisolering

Nu gällande låneregler för energisparing prioriterar ytterväggisoleringar och förändringar av fasadmaterial. Tillverkare av fasad- och isoleringsmaterial påstår i sin marknadsföring att huvuddelen av värmen går ut genom väggarna. I verkligheten är denna värmeförlust endast ca 10 %. Enligt bostadsstyrelsens beräkningar har en stor del av lånen gått till tilläggsisolering av ytterväggar och byte av fönster, åtgärder som i förhållande till investeringskostnaderna ger den sämsta energibesparingen. Av alla bidragsberättigade åtgärder är det endast dessa två, som innebär en konflikt med kulturminnesvärdens intressen. En tilläggsisolering av ytterväggar och byte av fönster leder till en helt ny fasad med nya och för den äldre bebyggelsen helt främmande material. I många fall kan man spåra det modernmässiga inflytandet från 1960- och 1970-talets kataloghus. Denna kollisionen mellan gammalt och nytt har en förödande inverkan på tidigare enhetliga villa- och egnahemsområden och på det äldre bostadsbeståndet på landsbygden. Miljön splittras upp och riskerar att bli en provkarta på marknadens alla mer eller mindre "utprovade och underhållsfria" fasadmaterial. Dyrköpta erfarenheter kommer att göras både när det gäller miljön och materialens beständighet och underhåll.

Små åtgärder kan vara förvånansvärt effektiva ur energisparsynpunkt i förhållande till vad de kostar. Andra dyrbarare åtgärder ger inte tillräcklig energivinst i förhållande till kostnaden.

1) Ur: Norra Ängby. Ett program för din närmiljö, 1978

Råd i byggnadsvård.

Alla byggnader avspeglar en byggnadstradition och ett stycke historia. De berättar om tidigare generationers levnadssätt, arbetsmetoder och materialtillgång. En äldre byggnad är oftast en ren hantverksprodukt, skapad av yrkeskunnigt folk. Deras erfarenheter var utvecklad genom en teknik och en proportionering som bygger på en uråldrig tradition. I dag har vi en helt ny byggnadsteknik där hantverksskicklighet och materialkunskap har små möjligheter att utvecklas. På ett par decenier har kunskapen om den äldre byggnadstekniken blivit alltmer sällsynt och därmed också kunskapen om hur en traditionell byggnad bör skötas och underhållas. Alla hus behöver ett fortlöpande underhåll då det inte finns några underhållsfria material. Vid renovering av äldre hus bör gamla beprövade material och tekniker användas. De är oskadliga för huset och lätt hanterliga även vid nästa reparationstillfälle. Nya material och tekniker kan fördärva såväl husets stomme som dess utseende. Osäkert är också om de nya materialen finns i handeln om 10 - 20 år. En viktig regel vid renovering av äldre hus är att utgå ifrån och beakta det enskilda huset med dess egenvärde. En byggnads utseende är inte en tillfällighet utan ett resultat av olika faktorer. Material och tekniker skapade bestämda ramar för byggarens handlingsfrihet, men gav också bebyggelsen en enhetlig karaktär genom återkommande proportioner, lika taklutning, taktäckning, fönsterstorlek och fönsterspröjsning. I många fall kan också de lokala hantverkarna spåras i speciella detaljer som vid utformning av verandor, foder och takfot. Mot dessa lokala särdrag ställs vår tids utjämnande byggnadskultur med en enhetlig materialflora och byggnadstyp utspridd över hela landet. Gamla hus innehåller också ofta ovärderliga detaljer, som vi i vår rationella tidsålder med dagens penningvärde och arbetskostnader inte har råd att tillverka.

I samband med inredning av moderna bekvämligheter är det alltför lätt att viktiga såväl exteriöra som interiöra detaljer utplånas av ren tanklösitet. Med varsamma metoder är det oftast fullt möjligt att tillföra en byggnad moderna funktioner utan att dess karaktär förändras.

Vården och närmiljön

Ett bostadshus med uthus och trädgård ingår en del i en hel miljö. Vid arbetet med den s.k. närmiljön skall man, precis som när det gäller bostadshuset, utgå från de värden och de förutsättningar som den befintliga miljön har att bjuda. Trädgården hör inte bara till byggnaden utan också till det omgivande landskapet. Det är därför inte bara den enskildes sak hur vederbörande sköter denna. Vid förbättring och komplettering av uthusbebyggelsen kan en nödtvungen ändring, om det sker utifrån miljöns egna förutsättningar bli ett positivt tillskott och i bästa fall berika en gammal miljö.

BOSTADSHUS:

Planlösning

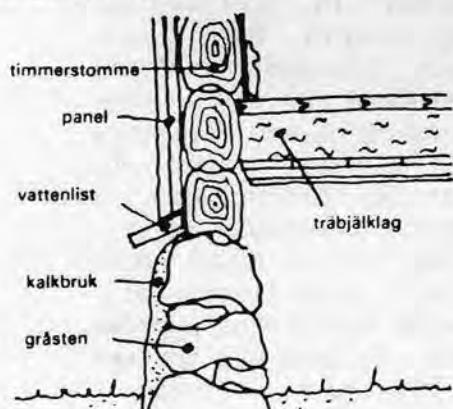
Den ursprungliga planen är en del av husets konstruktion, vilken man bör iaktta innan onödiga ingrepp görs i stommen. Konstruktionen kan lätt äventyras om väggar tas bort eller flyttas eller försvagas om nya fönster- och dörröppningar tas upp. Genom ändring i planlösningen rubbas också rummens proportioner och jämvikt.

Tillbyggnader bör undvikas om utrymmesfrågan kan lösas på annat sätt. Vind och skrubbar kan inredas för bostadsändamål och uthus kan byggas om till gäststuga, tvättstuga, garage eller pannrum med kulvert över till bostadshuset. Om en tillbyggnad inte kan undvikas bör dess exteriör helt anpassas till ursprungshuset. En tillbyggnad bör inom tätbebyggt område göras i mot tomtens i den "privata zonen" och den ursprungliga huskroppen bör tydligt urskiljas.

Grund

Grundens utformning har varierat under olika tidsåldrar beroende på material och vilken uppgift den har haft. Av avgörande betydelse är att marken lutar från huset och att dräneringen fungerar samt att man undviker växtlighet tätt inpå huset. En grund till ett källarlöst hus måste ha tillräckliga luftningshål, ventiler, för att röta och hussvamp inte skall angripa bjälklagret underifrån. Timrade hus vilar huvudsak-

ligen på hörnstenar och på vissa andra bärande stenar under viktiga punkter i konstruktionen. Stenmaterialet mellan dessa stenar tjänar främst som utfyllnad och som skydd mot kyla. Om fyllnadsstenarna har sjunkit ihop eller fallit ur påverkar det inte husets stabilitet. Vid reparation läggs stenarna tillbaks och grunden tätas med kalkbruk vilket är poröst och elastiskt och följer därigenom murens rörelser. Lagninar med cement eller betong bör undvikas, då det

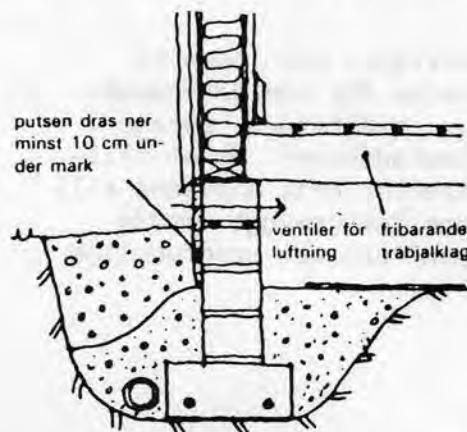

Grund till timrat hus. 2)

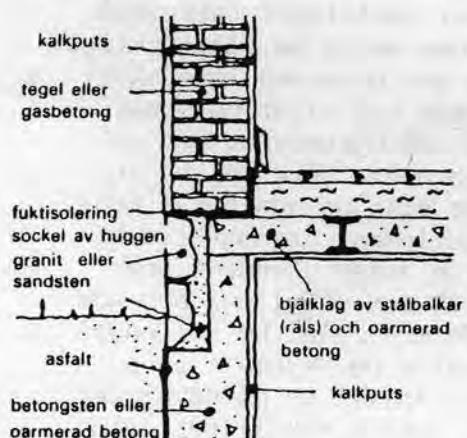
är tätare och hindrar en fuktvandring som är viktigt för att motverka röta. Cement och betong hänger samman i större sjok som inte kan anpassa sig till grundens stenstorlekar utan bildar ett pansar utanpå grundmuren. Vid naturliga rörelser i grunden lossnar det i stora skivor, vilka gärna drar med sig en del av grundmurens stenar. Bruket är också ogenomsläpptigt för den naturliga fuktvandringen och detta kan leda till rötskador i trästommen. Även vid putsning av grunden bör kalkbruk användas.

2) Ur: Underhåll, Uprustning, Ombyggnad. 1979.

Timmerhusets grund har av stabilitetsskäl alltid större bredd än väggen. Avrinningen löstes genom en horisontellt placerad lutande bräda, fotbräda eller vattenlist som lätt kunde bytes ut. Som extra skydd kan denna kompletteras med en plåt målad i väggens färg. Moderna väggkonstruktioner låter alltid väggens ytterliv skjuta ut några centimer utanför grunden. Att förändra en gammal grundmur eller ändra fasadlivets anslutning till grunden t.ex. vid tilläggsisolering, kan ha föredragande inverkan på husets karaktär.

Grund till trähus med stomme av stående plank eller reglar. 2)

Grund till hus från 1930 - 40. 3)

Om sprickor uppstår behövs ingen mer åtgärd än tätningsarbeten. Grundförstärkningar under stenhushus är ofta svåra och dyrbara att utföra.

Trähus med stomme av stående plank eller reglar
har vanligen hel grund med bärande stenar under väggens hela längd. Även om stommen tål mycket stora deformationer utan att mista sin bärande funktion bör sättningar observeras noga. Har förändringarna avstannat kan de i allmänhet accepteras. Annars måste mer omfattande undersökningar göras.

Till skillnad från timmerhuset vilar stenhuset på grunden i hela sin längd. Detta innebär att hela grunden är lika viktig. Om ett parti av denna sätter sig, spricker muren där ovanför. Marklagren under grunden bör då undersökas för att konstatera om de kan fortsätta att ge vika, vilket kan bero på förändringar i ex. grundvattennivån eller tung trafik. Många sättningar stabiliseras sedan sprickorna uppkommit. Om inga nya sprickor uppstår behövs ingen mer åtgärd än tätningsarbeten.

Stomme

I trähus - särskilt timmerhus - är stommen stark och tål skador på ytveden så länge kärnan inte är angrisen. Trästommar underhålls genom att fukten hålls borta. Används diffusionstäta

2,3) Ur: Underhåll, upprustning och ombyggnad. 1979.

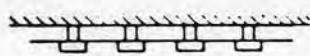
skikt måste dessa placeras på väggens insida då de annars kan förorsaka förödande rötskador. Av stor betydelse är också att avståndet från fotbräden ned till marknivån är minst 15 - 20 cm. Gamla vatteninstallationer och bristfälliga stuprör kan också förorsaka rötskador. Timmer är relativt enkelt att laga då det punktvis kan förnyas med nytt trä. Främmande material som järn och framförallt betong bör helt undvikas då det skadar träkonstruktionen genom att det inte följer med i trävirkets naturliga rörelser. Vid insektsangrepp kan det angripna virket rensas bort och det underliggande virket behandlas med saneringsmedel. I svårare fall måste fackfolk anlitas. Den panelade regelstommen ställer stora krav på inpassning av fönster och dörrar i de befintliga facken, om konstruktionen inte skall försvagas. Om de bärande delarna sågas igenom riskerar huset att glida isär.

Rörelser och förändringar i stenhusets stomme kan endast ske till en viss gräns, därefter spricker muren (se avsnittet om grund ovan). Murverket suger fukt lättare än trävirket och detta kan medföra akuta problem om huset står ouppvärmtn under vinterhalvåret. Ett poröst ytskickt utan täta material är av avgörande betydelse för att väggen naturligt skall kunna "andas" ut fukten.

Fasad

Trähusens paneltyper varierar både lokalt och tidsmässigt. Om ytterpanelen behöver bytas bör den nya panelen få samma bredd, profilering och variation, som den gamla. Om paneltypen inte finns i handeln kan de beställas till en måttlig merkostnad. Mindre skador kan med fördel bytas ut mot sned-sågade passbitar.

Stående panel:

locklistpanel

locklister med olika profiler

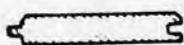
lockpanel

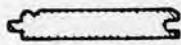
slät panel

fasspontpanel

fasspont

pärlspont

Liggande panel

panel på
förvandring

fjällpanel

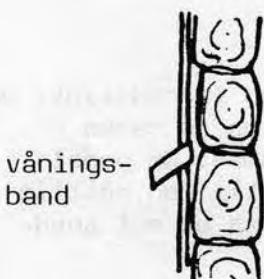
spontad
panel

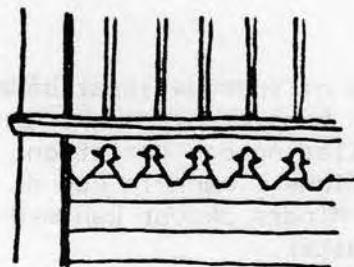
stock-
panel

Fotbräder och våningsband bör inte uteslutas vid en ompanelning, då de har stor betydelse för husets utseende.

Våningsband

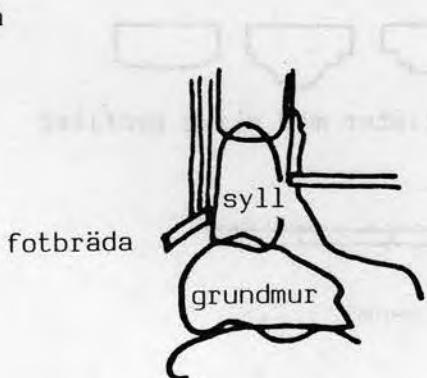

vånings-
band

våningsband med dekorationslist

Fotbräda

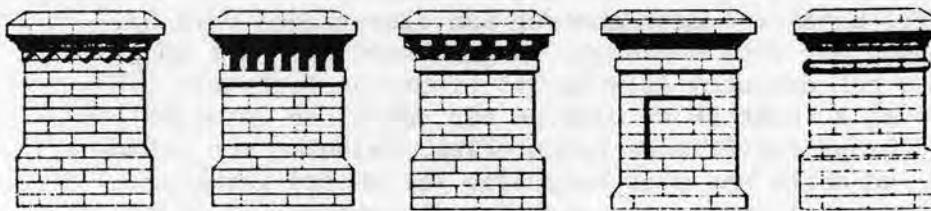

fotbräda

syll

grundmur

Främmende material som eternit, lackpanel och fasadtegel bör definitivt undvikas. Underhållet blir inte billigare på sikt och materialen kan p.g.a instängd fukt förkorta trästommens livslängd.

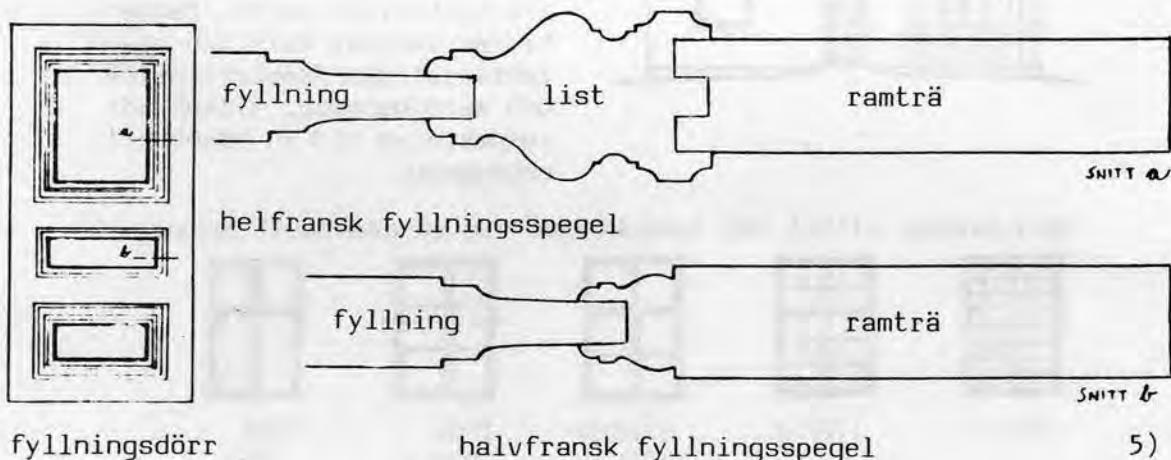

4)

Skorstenar uppbyggda av sandsten och skifferplattor är byggnadshistoriskt värdefulla och bör om möjligt bevaras.

Dörrar

Portaler och dörrar har även de en mycket stor betydelse för husets utseende, tidsålder och sociala tillhörigheter. De stora flertalet ytterdörrar ägnades förr en omsorgsfull utformning och tillverkades av virke av mycket hög kvalitet, som är svårt att uppbringa idag. Före 1940-talet var s.k fyllningsdörrar allmänna. De består av ett ramverk, hopfogat med trätappar och infällda fyllningar, som sitter lösa för att kunna svälla och krympa utan att spricka.

5)

Vid reparation eller komplettering med ny fyllning bör endast lim och trätappar användas. Dörrarnas inramning har såväl lokala som individuella variationer. Det är av största vikt att dessa särdrag bevaras. Vid reparation bör endast direkt skadade partier bytas ut.

Tak

Taket ger en alldeles särskild karaktär åt huset. Takvinkel, takfötter, taksprång och takmaterial berättar om byggnadens ursprung, funktion och lokalisering. Det är därför önskvärt att det bevaras i största möjliga utsträckning. Svaga punkter i takkonstruktionen, som vid skorsten, kupor, takvinkel och stuprör, bör noga undersökas då dessa vid läckage kan orsaka svåra rötskador. Sådana kan även uppkomma om utrymmet närmast under yttertaket inte är ordentligt ventilerat. Helst

4) Ur: Nordiska trästaden 19. Gamla trähus. 1974.

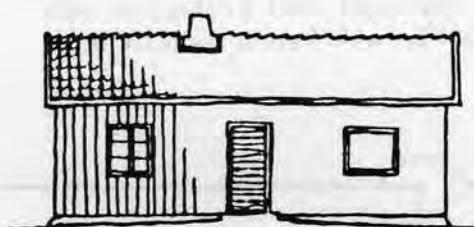
5) Ur: Löwenskiöld, Lantmannabyggnader. 1880 - 1894.

bör det ursprungliga taktäckningsmaterialet, vanligtvis av lertegel, behållas. Betongpannor kan visserligen vara billigare men bör inte användas, då ger taket ett helt annat utseende och dessutom är avsevärt tyngre än lertegel. Vid omläggning av plåttak av plåttak bör den äldre detaljutformningen följas beträffande plåtstorlek, falsning och ståndrärror, då detta har stor betydelse för husets karaktär. Nya takmaterial passar utseendemässigt inte bra på äldre byggnader. Om ett modernt material skall användas bör det ha samma karaktär och färg som det ursprungliga.

Vid ommurning av skorstenar bör den ytterre formen bibehållas, inte minst det utkragade krönet med plåtväckningen, som är viktiga detaljer för husets utseende.

Fönster

Fönstrens storlek, spröjsning och placering har en avgörande betydelse för en byggnads utseende. En ändring av dessa faktorer kan få katastrofala exteriöra följer. Spröjsindelningen hade ursprungligen en teknisk funktion men fick vid slutet av 1800-talet och 1900-talets början en dekorativ sådan i arkitektoniskt syfte. Varje tidsperiod har haft sin karakteristiska fönsterstorlek och spröjsningsättning, vilket bör respekteras vid en eventuell ombyggnad.

En ändring av dessa faktorer kan få katastrofala exteriöra följer. Spröjsindelningen hade ursprungligen en teknisk funktion men fick vid slutet av 1800-talet och 1900-talets början en dekorativ sådan i arkitektoniskt syfte. Varje tidsperiod har haft sin karakteristiska fönsterstorlek och spröjsningsättning, vilket bör respekteras vid en eventuell ombyggnad.

spröjsning, vilket bör respekteras vid en eventuell ombyggnad

1600-t.

1700-t.

slutet
1700-t.

1800 -
1870-t.

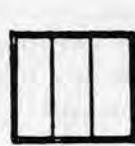
1890 -
1900

1900 - 1910-t.

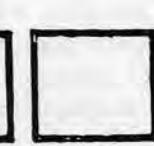
1920-t.

1930-t.

1940-t. -

Gamla fönster, tillverkade av utvält tätvuxet kärnvirke är ofta kvalitetsarbeten som det lönar sig att reparera och underhålla. Enkla fönster med lösa innanfönster räknas som godtagbar standard om de förses med gångjärn. Den större luftspalten mellan ytter- och innanfönster ger t.o.m bättre ljudisolering än vanliga kopplade fönster. Tätade innanfönster ger dessutom lika god värmeisolering som moderna treglasfönster. Äldre fönster kan också ofta mycket lätt kompletteras med ett tredje

glas. Gamla fönsterbeslag bör bevaras då de både pryder och stärker bågen. Stor betydelse har också det blåsta eller öjämna glaset som ger skiftning och liv åt fasaden. Dagens glas har en perfekt och död yta.

Råd i färgsättning

En lokal tradition i färg, material och form tar det generationer att bygga upp. Dagens ofta ytterst heterogena bebyggelse med dess olika fasadmaterial och formelement åstadkommer splittrade miljöer. Man bör därför försöka bidra till att åstadkomma en bättre helhetsverkan. En färgsättning bör inte domineras av psykologiska knep eller pedagogiska färgsystem. Det är bättre att lite till tradition, iakttagelse och allmänt omdöme. Tänk på:

Tradition

- Vilken tidsålder representerar huset
- Hur är det tänkt att se ut
- Vilka färger var karaktäriska för den tid då huset byggdes

Omgivningen

- Hur ser omgivningens färger ut
- Vilka färger dominrar
- Står huset ensligt eller utgör det en del av en gårdsanläggning.
- Från vilket håll kommer husets färg att betyda mest

Huset

- Vilka ytor förutom fasaden är synliga
- Vilka färger har de övriga fasadmaterialen

Årstider

- Passar färgen till alla fyra årstiders ljus och omgivning

Ljuset

- Ljusets skiftningar upplevs lättare i dämpade färger

Ljust eller mörkt

- En mörk fasad står som regel fram i förhållande till omgivande ljusa hus och effekten förstärks om den ljusa färgen är kall och den mörka är varm. En mörk port kan bli som ett hål i en ljusare fasad.

- Ett ljust hus kan "slå hål" i ett område med övervägande mörka hus.
- Utsprång och profiler syns bättre om de färgsätts i vitt eller en ljus kulör.
- I ett område med hus i olika färger bör man välja en färg med ljushet och mättnad som liknar områdets.

Putsfasader måste kunna andas och kan därför inte målas med tät färg. Uppkomna skador måste alltid repareras med samma material som originalpusten: gamla kalkputsfasader (allmänna före 1930) med kalkbruk, kalkcement fasader med kc-bruk. Kalkbruket är elastiskt och följer med i stommens naturliga rörelser.

Så kallade underhållsfria fasadmaterial förändrar husets karaktär totalt och bör därför undvikas. Vissa materialkombinationer kan också vara skadliga för stommen och svåra att underhålla.

Färgsättning

Färgsättningen är en viktig del för helhetsintrycket och den bör därför knyta an till den lokala färgtraditionen. Vid omålning bör samma färgtyp som tidigare användas, speciellt om underlaget består av slamfärg, oljefärg eller trätjära. Den röda traditionella slamfärgen som utgör ett viktigt inslag i det svenska kulturlandskapet är i alla avseenden bäst, billigast och mest lättarbetad. Slamfärgen kräver sugande underlag och en enda strykning med plast- eller oljefärg omöjliggör en återgång till rödfärgen. Paneler av hyvlat virke underhålls bäst med ren oljefärg. "Plast-" eller latexfärgar (akrylat- eller PVA-färger) har osäkra åldringsegenskaper och kan ge problem vid ommålning. Alkyd liksom latexfärgar blir i regel mycket diffusionstäta och fukt kan ge upphov till blåsbildning, avflagning och krackelering. Laserande färger ger nogåt sämre skydd än täckande färger och har betydligt kortare ommålningsintervall. Färgerna mörknar också efter relativt kort tid. Kalkputsade fasader bör i första hand avfärgas med kalkavfärgning som blandas på platsen. Kalk lämpar sig bäst tillsammans med s.k jordfärgar som umbra och ockra samt järnvitriol. Kalkfärg med dessa pigment, som kan andas, och transportera fukt är enkel och billig att tillreda och tål normalt underhåll och lagning. Moderna vattenavvisande och alltför tätä färger och s.k sprutade eller stänkta färger leder ofta till avspjälkning av såväl puts som färg och framtvingar oftast en spjälkning av såväl puts som färg och framtvingar oftast en total omputsning på dessa färger inte kan underhållas eller kompletteras på ett normalt sätt. Sprutning av ytputs och fasadfärg förstör dessutom de finare profilerna och detaljerna.

Sträva efter att måla med "renoveringsvänliga" färger. Alla färger passar inte på alla underlag. Kostnaden för borttagning av olämplig färg kan vara mycket dyrbart. De äldre färgtyperna är i detta avseende att föredra.

Såväl puts- som panelfasader var förr oftast enfärgade. Detaljer framhävdes genom ljusets skuggspel i lister och profiler eller målades i en svag brytningsfärg. Vid omålning av ett äldre hus bör hela panelen inklusive gavelspetsar målas i en färg, medan vindskivor, snickerier och entréparti målas med vit oljefärg eller en svag brytningsfärg. Om knutlådor saknas bör knutarna inte heller markeras.

Sex enkla råd

- Fadadera på husen är en del av vår gemensamma offentliga miljö. Valet av kulör berör många människor.
- Varje tids- och stilperiod har haft sin egen karakteristiska färgskola. Respektera och återskapa den. Kontakta byggnadsnämnden eller länsmuseet.
- Tänk även på att anpassa byggnaden till den omgivande miljön och färgsättningen - landskapet eller det omgivande husen längs en gatusträckning.
- Tänk på helheten i exteriören. Färgerna på fasaden, sickerierna och på taket måste stämma överens sinsemellan.
- En tillbyggnad bör ha samma material och färgsättning som ursprungshuset.
- Undvik att måla stora ytor i intensiva skarpa kulörer. Kulörens färgstyrka ökar ju större ytan är. Detaljer som snickerier är mycket lättare att måla om, om man inte skulle vara nöjd med resultatet.

Lagstiftning gällande färgsättning

Byggnadsstadgan 38 §

"En byggnads yttre skall ges sådan utformning och färg som stads- eller landskapsbilden fordrar och som är lämplig både för byggnaden som sådan och för en god helhetsverkan. Inom ett bebyggelseområde som utgör en värdefull miljö skall dessutom särskild hänsyn tas till områdets egenart.

En byggnad som är av större värde från historisk kulturhistorisk eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas vare sig genom arbeten på själva byggnaden eller genom bebyggelse i grannskapet".

Byggnadslov krävs inom stadsplanligt område för omfärgning som ej vetter mot kringbyggd gård eller anna sådan plats.

Byggnadslov krävs ej vid omfärgning av hus med högst två bostadslägenheter om byggnadens karaktär ej ändras.

✓ s'apprécie jusqu'à ce que l'absentance de "cette force
de travail à temps de classe" manque évidemment au fond
- ce qui démontre que ce sont les conditions mêmes de la vie
- de ces situations défavorables qui sont en cause dans ce résultat
- mais il est difficile d'expliquer pourquoi ces conditions ne sont pas
- toutes aussi défavorables pour les étudiants qui ont obtenu des résultats
- aussi bons que ceux des étudiants qui n'ont pas ces difficultés

BATO

des études aux

spécificité des études n'a pas de rapport avec le niveau de scolarité
- mais avec le niveau de scolarité dans lequel on se trouve dans la
- population étudiante dans l'ensemble. Des étudiants qui ont obtenu
- des résultats meilleurs que ceux qui ont obtenu des résultats moins bons
- sont plus nombreux dans la population étudiante qui a obtenu un niveau

plus élevé d'études que dans la population étudiante qui a obtenu un
- niveau d'études inférieur. Cela démontre que l'école primaire forme une
- partie importante de l'éducation et d'éducation à l'école primaire
- mais que l'école primaire joue un rôle moins important dans l'éducation
- qu'il n'est généralement admis. Cela démontre également que les étudiants
- qui ont obtenu des résultats meilleurs que ceux qui ont obtenu des résultats
- moins bons sont plus nombreux dans la population étudiante qui a obtenu un niveau
- plus élevé d'études que dans la population étudiante qui a obtenu un niveau
- moins élevé d'études.

généralisé dans les enseignements

à l'école primaire

- mais que les étudiants qui ont obtenu un niveau élevé d'études obtiennent des résultats meilleurs que ceux qui ont obtenu un niveau inférieur. Cela démontre que les étudiants qui ont obtenu un niveau élevé d'études obtiennent des résultats meilleurs que ceux qui ont obtenu un niveau inférieur. Cela démontre également que les étudiants qui ont obtenu un niveau élevé d'études obtiennent des résultats meilleurs que ceux qui ont obtenu un niveau inférieur. Cela démontre également que les étudiants qui ont obtenu un niveau élevé d'études obtiennent des résultats meilleurs que ceux qui ont obtenu un niveau inférieur. Cela démontre également que les étudiants qui ont obtenu un niveau élevé d'études obtiennent des résultats meilleurs que ceux qui ont obtenu un niveau inférieur.

Le résultat de cette analyse montre que les étudiants qui ont obtenu un niveau élevé d'études obtiennent des résultats meilleurs que ceux qui ont obtenu un niveau inférieur.

Bilaga

Förteckning över fornlämningar som är införda med R eller Ms på ekonomiska kartan.

Siffran anger nummer i Riksantikvarieämbetets (RAÄ) fornlämningsregister.

FOTSKÄL socken

Fornl.nr	Typ av fornlämning
8	vägvisaresten
9	rösebotten
12	-"-
13	-"-
22	gravfält
24	rösebotten
25	stensättning ev. hällkista
27	rest sten (Råda sten)
28	stensättning (Vita sten)
30	röse (Stora rör)
31	röse
75	stensättning

HAJOM socken

1	gravfält
2	hällkista (Kungseken)
5	rest sten och stensättning
6	stensättning
8	rest sten
18	gravfält (Fröjdekullen)
23	resta stenar (Borreds kyrka)
27	milsten
29	vägvisarsten

HYSSNA socken

3	milstolpe
8	inristat årtal
17	milstolpe
23	vägvisare
27	offerkälla (Torshalls offerkälla)
30	vägviare av sten
44	milstolpe
64	minnessten

LITERATURE CITED

101 titles under subject = HISTORICAL ASPECTS OF HUMAN RELATIONS

Author or Title	Page
Nugent, C. <i>Political Parties</i>	6
Simpson, W. <i>The History of Canada</i>	9
_____, <i>History of the Canadian People</i>	11
_____, <i>Canada Before Confederation</i>	11
_____, <i>Habits and Customs</i>	12
_____, <i>A Short History of Canada</i>	12
_____, <i>Outline of Canadian History</i>	13
_____, <i>A Short History of Canadian Government</i>	13
_____, <i>Canadian Politics</i>	13
_____, <i>Canadian History</i>	13
_____, <i>Canadian Society</i>	13
_____, <i>Canadian War</i>	13
_____, <i>Canadian Politics</i>	13
_____, <i>Canadian Government</i>	13
_____, <i>Canadian Education</i>	13
_____, <i>Canadian Economics</i>	13
_____, <i>Canadian Social Life</i>	13
_____, <i>Canadian National Character</i>	13
_____, <i>Canadian Political Life</i>	13
_____, <i>Canadian Social Problems</i>	13
_____, <i>Canadian Economic Conditions</i>	13

WORKS READ

Carey, J. <i>Canadian Constitutional Law</i>	1
Chambers, D. <i>Canadian Civic Education</i>	1
_____, <i>Canadian Politics</i>	1
_____, <i>Canadian Government</i>	1
_____, <i>Canadian Society</i>	1
_____, <i>Canadian War</i>	1
_____, <i>Canadian Education</i>	1
_____, <i>Canadian Economics</i>	1
_____, <i>Canadian Social Life</i>	1
_____, <i>Canadian National Character</i>	1
_____, <i>Canadian Political Life</i>	1
_____, <i>Canadian Social Problems</i>	1
_____, <i>Canadian Economic Conditions</i>	1

WORKS READ

_____, <i>Political Parties</i>	1
_____, <i>Canadian Constitutional Law</i>	1
_____, <i>Canadian Government</i>	1
_____, <i>Canadian Society</i>	1
_____, <i>Canadian War</i>	1
_____, <i>Canadian Education</i>	1
_____, <i>Canadian Economics</i>	1
_____, <i>Canadian Social Life</i>	1
_____, <i>Canadian National Character</i>	1
_____, <i>Canadian Political Life</i>	1
_____, <i>Canadian Social Problems</i>	1
_____, <i>Canadian Economic Conditions</i>	1

Litteraturförteckning

Anteckningar om Marks och Bollebygds härad i Älvsborgs län, August Melander. Göteborg 1913.

Beskrivning till kartan över Marks härad, upprättad i Rikets Ekonomiska Karteverk År 1898. Stockholm 1899.

Broar i Älvsborgs län - en kulturhistorisk inventering 1979-1980. Etapp 3. Södra delen av länets västgötadel. Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Stiftelsen Älvsborgs länsmuseum. Sten Rathzman. 1980.

Decentraliserad textilindustri. Förlagssystemets utveckling i Marks härad under senare delen av 1800-talet. Lena Andersson-Palmqvist, Uddevalla 1980. Konsthögskolans Arkitekturskola 1979/80.

Den dolda ekonomin, En etnologisk studie av nädingsstrukturen i Bollebygd 1850-1950. Agneta Boqvist. Kungälv 1978.

Från Borås och du sju häradena 1955, 1971, 1980.

Hyssna en socken i Mark. Hugo Johansson. Borås 1982.

Kyrkorna i Västergötland. Gustaf Markving. Örebro 1981.

Natur i Älvsborgs län, inventering och handlingsprogram för allmän naturvård. Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Kungsbacka 1976.

Ortnamnen i Älvsborgs län på offentligt uppdrag utgivna av Kungl. ortnamnskommittén, del Marks härad. Stockholm.

Stenmurń, odlärmöda i Västergötland. Gunnar Arnborg. Pixbo 1980.

Svensk Byggnadskultur. Studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia. Sigurd Erixon. Stockholm 1947.

Sveriges bebyggelse, statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. Landsbygden. Älvsborgs län del I och IV.

Sätila pastorats jordeböcker samt bopupptekningar till Elfsborgs lösen år 1571 m.m. Aug. Melander. Göteborg 1927.

Viskastigen Marks kommun. En kulturhistorisk undersökning av den äldre vägförbindelsen mellan Kungsäter och Fritsla. Stiftelsen Älvsborgs länmuseum. Vänersborg 1981.

Vår Svenska Kyrka. Malmö 1950.

Vägar och vägfarande i Västergötland. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1981-1982. Skara 1981.

Västgötagårdar. Herremänns och bönders äldre byggnadskultur i Skaraborgs län. Sigurd Erixon och Sigurd Wallin. Stockholm 1932.

Västgötavägar. I. Måns Mannerfelt. Uppsala 1938.

Västgötavägar. II. Måns Mannerfelt. Uppsala 1938.